

Fekete Csaba - G. Szabó Botond

A Kollégium Nagykönyvtára

TARTALOM

I. Középkori kezdetek és a reformáció kora

II. A XVII. századi fejlődés emlékei

1. Külföldi könyvtárak használata
2. Tanácsi gondoskodás és elszámoltatás
3. Usuavit...
4. Adományok, hétköznapiak
5. Szerző és kincstár
6. A XVII-XVIII. század fordulóján és a Rákóczi-féle szabadságharc válságos éveiben
7. Katalogizáló diákkönyvtárosok
8. Az állomány összetételének néhány jellemzője

III. A XVIII. századi változások

1. A könyvkultúra feltételeinek alakulása Magyarországon és az oktatási reform hatása a Kollégium Könyvtárára
2. Könyvforgalom, cenzúra, revízió - egy protestáns könyvgyűjtemény létfeltételei
3. Az első Bibliothecae Praefectus, Piskárosi Szilágyi Sámuel
4. A könyvtárhasználat rendje és a használók köre
5. Külföldi könyvek árusítása a Kollégium könyvtárában
6. Szathmári Paksi István és Hatvani István működése. A könyvtár anyagi helyzete a század végéig
7. A könyvtár virágzása Sinai Miklós és Budai Ézsaiás idején

IV. A XIX. századi állapotok

1. Múlt századi állapotok és változások
2. A könyvtárhasználat jellemzői
3. A változtatásokra érett könyvtár a század derekán
4. Hogyan katalogizált Lugossy?
5. Az új szakrendszer

V. A könyvtár a XX. században

1. Az anyakönyvtár századunk első felében
2. A II. világháborútól napjainkig

I. Középkori kezdetek és a reformáció kora

Mintegy előlegezte a későbbi Debrecen jelentőségét az András templom, amely méreteivel kiemelkedett a környékéből, jócskán meghaladta a mai Debrecen belterületén korai időtől használt templomokat, kápolnákat, s a környéken sűrűn található templomos helyeket. Amint rangosabb lehetett az átlagosnál a Zsigmond korabeli gót katedrális, elmondható-e, hogy szomszédságában a civitas iskolája, a későbbi Kollégium is átlagosnál jobban felszerelt könyvtárra támaszkodva végezte nevelő munkáját? Hiányoznak adataink, hogy a kápolnák s a kolostor milyen liturgikus és más könyveket használt; s hogy könyvkedvelő volt-e Péterfia Jakab, miként Péterfia György, nem tudunk a kastély, netalán a város tulajdonában őrzött főlíansokról. Várad közelsége, a ferencesek közismert műveltsége, a helyi szerzetescsellákban olvasott könyvek följegyzése, a Krakkó és Wittenberg felé irányuló korai peregrináció, mind, mind azt sugallja, hogy gondolhatunk a hazai oktatás középkori szintjének megfelelő könyvek meglétére. A nevezetes debreceni lelkész-tanárok egyikétől sem maradt viszont könyvtárjegyzék. Az is nagyon valószínű, hogy minden a lángok martaléka lett 1564-ben, ami maradt a középkorból, illetve az 1500-as években összegyűlt iskolai, kolostori magángyűjteményekből; s ha mégsem, akkor a török időkben semmisült meg. Ezért tehát lehetetlen vállalkozás volna például Dézsi András rektori működésének könyvészeti hátterét megrajzolni. Így általánosságban le kell mondanunk arról is, hogy a könyv és könyvtár szerepét taglaljuk a reformáció szellemi-erkölcsi folyamata szempontjából, s nem állapíthatjuk meg, mit alakítottak át gyökeresen, s miben voltak őrizői a hagyománynak, mi változott a középkori tudáshoz, gondolkodáshoz képest a könyvek ismeretében és használatában. Ha azonban nem tekintjük merő óhajnak, hogy ismételten könyvek, nyomtatás, iskolázás érdekében hangzottak Melius intelmei, s hogy Erasmus magyar barátainak hatása Debrecen iskolájára is érvényes volt, akkor éppúgy valós lehetett a hitvallási igény, a *collegium trilingue*, miként Oláh Miklós törekvése szerint Nagyszombatban. Egyúttal csak azért kerülhettek a természettudomány humanista igényű művelésének kezdetei is a hitvallásba, mert az élet minden területére érvényes volt a hit és tudás követelménye, a Teremtő és Megváltó imádása, s ennek eszközei sem hiányoztak. Az akkori idők vezető prédikátoraitól elvárt tájékozottságot nem lehetett nyelvkönyvek, szótárak, tudós kommentárok nélkül senkinek megszereznie. S ha mindennél előbbvaló volt is a polemikus kiadványok és segédkönyvek szüksége a mindennapos helytállás és pásztorolás miatt, jól felszerelt könyvtárból nem hiányozhattak a filológiai-filozófiai szakkönyvek, s bibliai nyelvekben sokkalta járatosabbnak kellett a tiszteletes és tudós prédikátoroknak lenniük, mint a rajongóknak. A tudásbeli fölényt nem is tudta a Tridentinum utáni római egyház csak félszázad múltával kiegyenlíteni, mikor az elkényelmesedett nemzedékeket kiszorították pozíciójukból a képzettebbek, főként a Jézus-Társaság harcos rendjének kiválóan művelt képviselői. A fontosabb református iskolákban, néha kis helységeken is, csak akadémikus rektorok tanítottak, akiknek a külföldi tanultsága könyvgyűjteményükön is meglátszott, s ennek szükségszerűen volt hatása a Coetus könyvtárára is.

Debrecen ráadásul három ország metszéspontjában mindenirányú kereskedővárosként kapcsolódott nyugathoz. A jóléti cikkek útján a kulturális javak is eljutottak, új eszmék és könyvek a puszták melléke. S néhány évvel megjelenése után ezért vásárolhatott valaki görög nyelvű könyvet a debreceni kereskedőknél. A művelődési közlekedés tehát a könyvtárak állományát, talán szokásait is átalakította. S az alkalmas környezet jele a helyi kiadáspolitika is, méginkább akkor, ha a könyvek rendkívüli mértékben történt pusztulását nem feledjük. Az 1500-as évek Debrecene két Újszövetség-fordítást is termelt. (Melius műve ráadásul a teljes Biblia fordításának része volt.) Hazánkban más város ilyet nem mondhat el. Aztán Janus

Pannonius két századig egyetlen hazai kiadása, Balassi, minden bizonnyal Melius fűvész-könyve, valamint a Gemma Frisius nevével jelzett önálló aritmetika - mind azt igazolja, hogy nem volt túlzás annak az iskolázási színvonalnak a megkövetelése, amit Melius nemzedéke elvárt, s a közvetlen környezet lehetővé tette a műveltségi feltételek megteremtését. Mindez előlegezi a következő évszázadban kivirágzó barokk pánszófia céljait. Egyúttal arról sem feledkezhetünk meg, hogy a Melanchthon-Sturm humanista iskolázási módszerében a szóbeliség és a kézírás sokkalta fontosabb volt, mint a későbbi századokban, tehát a tanár könyvtára sokban pótolta a másolás és diktálás által a diákság közkönyvtárának korszerűtlenségét vagy hiányait is. A mindenkori tanár személye miatt a korábbiakat kevésbé értékelték, az oktatási segédletek megőrzése, a könyvtári dokumentumgyűjtés ma a XVIII. században kezdődött. Így a korai dictatumok közül egyetlen kötet sem maradt ránk. A későbbi időből valahogyan megmaradtak már hosszú időn át jártak kézről kézre, nemzedékről nemzedékre, a nyomtatottak s a kézzel másoltak egyformán. Mindez hangsúlyozza, hogy a könyv mellett a külföldön tanult lelkésztanárok milyen fontosak, ha a könyvtár jelentőségét vázolni próbáljuk. A tanárok s az iskolázás szokásainak, milyenségének függvénye volt a könyvtár anyaga és elrendezése.

II. A XVII. századi fejlődés emlékei

1. Külföldi könyvtárak használata

A szakkönyvek használatát csak gyakorlatban lehet megtanulni, akár az érvényesülés fogásait és az irodalmi hivatkozások logikáját. Aki itthoni körülmények között diákjainak a tudós munkálkodás elemeit tanította, annak előbb külföldön kellett tudományos fokozattal jutalmazott értekezést készítenie, ez pedig a külföldi egyetemek könyvtárának használata s a szakirodalomban való tájékozódás nélkül nem volt lehetséges. A Debrecenből külföldre indult, majd visszatért tanárnemzedékeknek, pl. a Melius utáni korosztály egyik legképzettebb hazai teológusának, Félegyházi Tamásnak is hasznosítania kellett wittenbergi és krakkói könyvtárakban szerzett jártasságát, valamint a külföldi értekezésekben természetes követelményekhez hasonlóan itthon is továbbadnia. Ennek értelmében legalább a korabeli teológiai szakkönyvek szerény válogatását meg kellett találniuk tanítványainak a kollégiumi és a professzori magánkönyvtárban. A külföldön nyomtatott, s a későbbi hazaiak, általában jelölik azt a kört, amelyben a szerényebb hazai gyűjtemények állományát vázolhatjuk.

Általánosító értelemben mondták Wittenberga-járásnak régen a külföldön tanulást, academia peregrinatiót. Kétségtelen ugyan, hogy sokban meghatározó volt Wittenberg hatása, ez a közfelfogásban és a szabályzatokban egyaránt föltűnő. A XVI-XVII. századi hazai művelődésben mégis számolnunk kell a többi egyetem könyvtárának hatásával, különösen a németalföldiekével és a puritán könyvtári kultúra fontosságával. Újfalvi Imrének keményen fölrották Angliában járását; viszont tájékozottsága mutatkozik azon, meg igényessége, hogy énekeskönyve előszavát a tudománytörténet az első irodalomjegyzéknek minősíti. A helyi egyetem vagy college könyvtárának gyakran dedikálták diákjaink az ott megvédett értekezésüket. Szenci Molnár ilyen kötete került az elpusztított heidelbergi könyvtárból a Vatikánba. Halle és Jéna gyűjteményéhez hasonló lehetett a Wittenbergben összegyűlt könyvtár is, bár mikor kiűzték a kálvinista diákokat, még párszáz kötetnyi sem lehetett. Csak néhány kötetről tudunk, pl. hogy Csaholyi János 1588-ban milyen könyveket vett kezébe, illetve hogy a tizenegy munkához hozzáadták az 1590-ben elhunyt Várad Mihály hét könyvét, s hogy Szenci Molnár Albert megküldötte barátainak, többek között a Debrecenből és Váradról ismerteknek, Újfalvinak is, a magyar zsoltárkönyv egy példányát. A Wittenbergben tanulók is küldtek haza ajándékkul könyveket, bizonyos a Coetusnak is. Ilyen azonban nem maradt meg. A XVII-XVIII. században általános volt, hogy külföldről rendszeresen hozták a kint tanulók útján a könyveket, de az állomány cserélődése, és az elhasználódás nagy aránya miatt nem állapítható meg, hogy ez a folyamat mikor kezdődött és hogyan történt a korai időkben.

A ráamista és kartézianus viták élénken foglalkoztatták a diákságot, de arról nem ismerünk részletes adatokat, hogy a módszeres bibliográfiai tájékozódás hogyan terjedt, s pl. Bacon rendszerének ismerete elméletileg vagy gyakorlatilag érvényesült-e a szakirodalom elméleti tagolásában, illetve a könyvtárak rendezésében.

Később találunk a szakirodalom némi szemléjére utalásokat, pl. Komáromi Csipkés György munkáiban, aki a Biblia magyarázata érdekében az angol kommentárok olvasásának segítésére írta meg az első hazai angol nyelvtant, és egész sor szerzőt említ a szaktekintélyek között, akiket használt és másoknak ajánl. De nála olyan hivatkozást is találunk, hogy csak címe szerint ismert egy munkát, de sajnálatára nem juthatott hozzá. Ismeretes, hogy 1570-1640 körül Anglia emberét töként a protestánsok látták el olvasnivalóval. Népkönyvek, vitairatok

mellett arra is kiterjedt a figyelmük, hogy milyennek kell lennie egy puritán lelkész könyvtárának, amint ezt John Wilkins (Cromwell sógora) *Ecclesiastes, or a Discourse concerning the Gift of Preaching* (1646) című könyve mutatja, amelyben szakcsoportokban ad áttekintést. Hasonló módon, a munkaerkölcs hitvallásos megfogalmazása szempontjából oly fontos Richard Baxter *A Christian Directory* (1673) című munkája 922-928. lapján azt körvonalazta, hogy a szegényes, de még tűrhető nagyságú könyvtár mekkora legyen. Szakirodalmi tájékoztatásra természetesen a legtöbb jelentős pedagógus személyiség törekedett. Így a Németalföldön tanultak körében igen tekintélyes Voetius meglehetősen bő, ám ugyanannyira rendezetlen irodalmi jegyzéket is csatolt sokat használt kézikönyvéhez. A század második felében pedig a gályarabokat igen buzgón segítő Heidegger tankönyvében is természetes tartozék a bibliográfiai igényű áttekintés. A külföldi gyűjtemények használatának nyomát a többek között a gályarab lelkész Kocsi Csergő fiának Jánosnak a kéziratos gyűjteményében is föllelhetjük, aki éppen a gályarabokkal kapcsolatos emlékekből is másolt teológiai, orvosi és filozófiai tanulmányai közben. Nem tudjuk, milyen gazdag lehetett a debreceni levéltár hajdan, de ma már nem létező források használatát is mutatja a helybeli szücsmesterből lett főbíró várostörténete, s ezt a vonást is a protestáns iskolázás hatásának tekinthetjük.

A külföldi könyvtárak használatának és ismeretének egyik jele, hogy már a XVII. században is megvolt a lejdai könyvtár katalógusa, említi az 1706-ban készült könyvtári jegyzék (ebben csak XVII. századi kiadást említhet Naszályi B. István). Ma már csak egy későbbi kiadása van meg: *Catalogus librorum tam impressorum quam manuscriptorum bibliothecae publicae universitatis Lugduno-Batavae 1716*. Milesz József ezt a kiadást 1769-ben szerezte a könyvtárnak, s a korábbi kiadásokat nem őrizték meg. Milesz ugyancsak a franekeri katalógust is megvásárolta. Ehhez kötve a *Statuta & leges bibliothecae Academiae Franekeranae* (1650) is megtalálható, valamint az akadémia latin és holland nyelvű szabályzata 1647-ből. Diákjaink (különböző mértékben) a tájékozódás, szakirodalmi eligazodás eszközeivel is megismerkedtek tanulmányútjukon, s itthon is volt az ifjabbaknak módjuk rá, hogy figyeljenek a jó külföldi példákra. Többek között arra, hogy a lejdai katalógus 283-285. lapján csaknem félszáz könyvtár nyomtatott katalógussá sorolják, s tudományos folyóiratokat, amelyeket később a debreceniek is megszereztek, pl. ilyen az *Acta Eruditorum*, Lipsiae és a *Journal des Savants*.

2. Tanácsi gondoskodás és elszámoltatás

Sem a fenntartási költségek előteremtésében, sem szellemi irányzatában nem volt független a diákság a környező társadalomtól. A kötöttségek egyaránt érvényesültek a diákság egészére (communitas, Coetus), de a tisztségek viselőire még személyesen is. Ez a meghatározottság egyaránt elkerülhetetlen volt a könyvtár fenntartásában és fejlesztésében. A város a pártfogó jogán (*ius patronatus*) legalább annyira beleszólt a közérdekű kérdésekbe, némelykor a diákság belső ügyeibe is, mint a természetes felettesnek elfogadott egyházkerület, a Synodus Generalis. Nem szabad azonban ellentétet látnunk a teljesen református és magyar város, valamint az egyházkerület felfogása között. A Senatus öntudatos és hitvalló polgárokból állott, akik számára az *orando et laborando* éppoly természetes norma volt, mint a diákság ősi pecsétjén ez a középkori jelmondat. Az úgy vélt világi és egyházi elkülönítése, még inkább szembeállítása teljes képtelenség, amint éppen az alábbi intézkedések is mutatják. A könyvtár és a könyvek kérdéseiben egyaránt dönthetett a városi tanács ülése, vagy a kerületi gyűlés; a határozatok egyetértőleg megtalálhatók az egyházkerületi és városi jegyzőkönyvekben. A válság természetesen némelykor azt jelenti, hogy ez a magától értetődő egyensúly megbomlott, felekezés, pártoskodás, személyi ellentétek és viszályok miatt. A céhek és a tanács címzése éppúgy tiszteletes, mint a prédikátoroké; de a tudós jelző ezzel együtt (*clarissimus ac*

doctissimus) csupán a külföldön tudományos fokozatot szerzett lelkipásztoroknak járt. A kollégiumi ügyekről azonban a határozatok többnyire közérdeknek tekintett eljárás során születtek, ám ha kellett, a városi tanács még a liturgiai kérdésekben is megintette a prédikátorokat.

1630-ban a superintendes Keresszegi Hermán István elnökletével a ruhaviseletről határoz a kerületi gyűlés, és a rektori tisztséget vállaló diákok engedélye ügyével foglalkozva, hivatkozik az 1624. évben Váradon elfogadott végzésekre, majd a határozat végén elrendelte, hogy a zsinati végzéseket írják be a diákközösség könyvébe, és állandóan ahhoz tartsák magukat. A diáktestületnek e szerint hivatalosan számontartott, mintegy hitelesített szabályzata volt, amely könyv alakjában tartalmazta a korai törvények (*lex antiqua et additamenta*), valamint a későbbi módosítások írásba foglalását. Ez a kötet azonban a későbbi időkben eltűnt, vagy megsemmisült, s így a korai könyvtári szabályzatot sem ismerhetjük. A következő évben kétszer is foglalkoznak a lázongó diákság ügyével, előbb a kerület a piskolti zsinaton, majd a városi tanács (1631. július 16-án és november 8-án). Ez a két határozat egybehangzóan fegyelemsértésekről beszél, amelyeket egyházkormányzati változásokkal és politikai mozgalmakkal nem tudunk összekapcsolni, s az sem világos, hogy miként kerülnek ez ügyben szóba az angliai könyvek és a könyvtár is. Sem Újfalvi Imre ügyéhez, sem a Tolnai Dáli körül dúló szenvedélyekhez nem olvashatunk megfelelő adalékot, de a patronatus jogkörének gyakorlására, valamint a város és a diákság kapcsolatának a könyvtári hatására megfontolhatunk némi tanulságot, mert ez a mellőzött dokumentum az első ismert rendelkezés a könyvtár igazgatása ügyében.

Azért, hogy az iskolákban összeesküvés, önbíráskodás és rendkívüli gyülekezés ne lehessen, a piskolti zsinat minden ilyesmit tilalmaz, a rendelkezést az igazgatóra ruházza, a törvények ellen vétő diákságot bünteti, eltávolításukat elrendeli, s az erre vonatkozó rendelkezést a diáktestület könyvébe beírja. Ugyanerről a városi tanács megerősítő határozatot fogadott el, és úgyszintén elrendeli az iskolai törvények közé beiktatást, a vétkesek ügyének békés elintézését, akik a kézfogással és aláírással vállalt újabb rendelkezéseket mégsem hajlandók elfogadni, a superintendensre és lelkész társaira, valamint az iskola igazgatójára bízta.

Néhány évvel később a Tolnai Dáli János ügyében is említik azt a határozatot, amely közzsinati felhatalmazás és jóváhagyás nélkül tanbeli változtatásra, hitcikkelyek megújítására vetemedők ellen született. A Szilágyi Benjámin István révén ismert változat így tartalmazza a tilalmat: „Senki az egyházban... hitágazatok, szertartások, gyakorlat és a sákramentomokra nézve magán úton és énhatalmúlag mások botrányára változtatást vagy újítást tenni ne merészeljen... Az ez ellen vétők [értsd: az *Articuli Minores* 5. cikkelye ellen, mert a kimondatlan utalás erre vonatkozik] könyvei egyszeri vagy kétszeri megintés után égettessenek meg... és ha véleményökben tovább is megmaradnak, politikai hatóság útján az ország határából hajtassanak ki”; - itt azonban az eredeti jegyzőkönyv csupán a könyvek lefoglalásáról szól.

A XVII. század közepén újabb lázongás miatt kell rendelkeznie a kerület vezetőségének, s akkor a közigazgatási hatóság is beleszól a tanárok és a diákság között kirobbant botrány megoldásába. A tekintetes fejedelem hívatta össze Debrecenbe azt a félközzsinatot, amelyen Hodász Lukács tiszántúli egyházfelügyelővel (*superattendens*) együtt jelen voltak a tiszteletes testvérek, esperesek a Tiszáninnenről és a Tiszántúlról, s a fejedelem személyes képviselőjeként elnöklő Ibrányi Mihály váradi alkapitány, küldött-társaival együtt. Az intelmek és pontokba foglalt rendelkezések az iskola és a város polgárai, valamint a tanuló ifjúság és a városi lelkészek és előljárók közötti békés egyezsége irányultak, hogy a jövőben összeadások ne történjenek, s hasonló elmérgesedett állapot ne jöjjön létre. Kilenc pontba foglalták a döntést.

A tanulóknak semmi joga, hogy igazgatói ellen eljárást kezdeményezzen. A lelkipásztoroknak kell jelenteniük bármilyen vitatott ügyet, amelyről a dolog természete szerint a rész-zsinat vagy a köz-zsinat határoz, s ennek mindenki köteles magát alávetnie.

Elrendelik az Iskolai Tanács (Senatus Scholasticus) törlését a hatodik törvénycikkből, mert ezelőtt gyakran bajt okozott, az igazgatók megítélésére használták.

Ha a diákság nincs megelégedve, kereshet magának tudósabb mestert.

A hetedik pont a könyvtárról intézkedik:

A diákság tartozik az összes könyvet két példányban jegyzékelni, hogy a pártfogók pénzéből és igyekezetéből a diákközösség számára szerzett könyvtárból el ne idegenítsenek, a gyakran változó tisztségviselők és a gondatlanság miatt, s ezt mutassák be a tanácsosoknak, illetve a pártfogóknak, a senior és contrascriba (korelnök és ellenjegyző) pontosan adjon számot tisztségváltáskor a főbíró által rendelt kiküldöttnek, s a jövőben a senior mindig köteles elődtől hitelesen átvennie a rá bízott könyveket. - Ezután kimondják s ígérk, hogy Debrecen város tekintélyes polgárai nem támadják meg az iskolát, a hozzájárulást és ajándékozást nem csökkentik, hanem inkább növelik.

A törvénycikkeket mind az egyháziak, mind a fejedelem személyes képviselője megerősítette pecsétjével.

A könyvtárral kapcsolatos rendelkezések között a legkorábbi az itt említett hetedik cikkely. Ennek értelmében azt vélhetjük, hogy a város már egy százada hasonló felügyelettel és gondoskodással intézte az ifjúság könyvekkel, könyvtárral ellátását, s tisztségviselői útján ezt a felügyeletet és gondoskodást mindaddig érvényben tartotta, míg professzori vezetés alá nem utalta a könyvtár irányítását a XVIII. század közepén.

A mindennapos ügyintézés felelőse természetesen a senior volt, de az itt is hangsúlyosan említett contrascriba volt a tényleges ügyvezető (általában a következő senior ő lett egy év múlva). Ezért nem teljesen helytálló senior könyvtárost emlegetnünk a XVII. század első felében. Később bibliothecarius et contrascriba a tisztség elnevezése.

Az itt megkövetelt katalóguspárok nem maradtak meg. Köttetésről és a gondoskodásról csak gyér, elszórt adattöredékeink maradtak. Javításról, a kötések karbantartásáról csak későbbi följegyzéseket ismerünk, a rendszeres nyilvántartás a többi irattal együtt eltűnt.

A városnak juttatott fejedelmi ajándékok közül Alsted *Prodromus* című munkáját, és Geleji Katona István mérvadónak szánt köteteit a városi jegyzőkönyv elismerése szerint megkapta Debrecen, és a bibliothécába helyezte el.

A város gondoskodásával együtt a fennhatóság is érvényesült, egyetértésben és együttműködésben az egyházi felettesekkel. Az imént említett dokumentum azért is fontos, mert utal az előző évtizedekből eredő kérdésekre, s lényegi változásokra. Nem az 1657. évi törvényekkel, hanem már (előzmények után) 1650-ben elkezdődött a Coetus teljes önállóságának korlátozása, illetve a mintegy közgyűlés jellegű Senatus Scholastica működésének megszüntetése (nem ismerjük, milyen törvények szabályozták, és mivel tekintették ellentétessnek).

Mindezeknek a megszorításoknak az összefüggésében tekintve a könyvtár működését, sokkal inkább számba kell vennünk a város törvényes képviselőjének vélekedését és irányzatát, mert akár maradi, akár haladó a könyvtár irányítása és szervezete, ebben a patronáló közösségnek jókora része van. Ez még inkább kétségtelen, ha nem hallgatjuk el a néhány évvel későbbi határozatot, mikor Martonfalvi Tóth György működése következtében a Kollégium jelentősen előbbre haladt, de a diákság és a város között megmaradtak az elintézetlen kérdések, a már elfogadtatott 1657. évi törvényekkel kapcsolatosan is.

A diákközösség kérelmezte 1664. szeptember 13-án, hogy térjenek el a régi szokástól s ne felváltva a tisztségeket, hanem mintegy állandósítsák a megválasztottak tisztségében.

A válaszul született határozat: „Mivel az Scholai Törvényeknek erejek, függések az Tiszteletes Tanácstul vagion, az Scholabeli Ifjúság között pedig nagy goiatkozások vannak, mert mikor Tisztek változási esnek közöttök, seniorok, contrascribák, Collégák és egyéb féle Tisztek változási vannak es voltavak, (az reghi ros sz usus szerént) nem nézték az Istenes életűeket, az Tudósokat, érdemeseket, alkalmatosokat, hanem akarminémű erkölcstelen tudatlan egyéb excessusokban forgó voltis az vetus legény, mindazáltal per veterismum ugián csak immediate succedalt a Tisztben, mellyet az Tisztelletes Tanács consensusából tollaltani akarnánka ez után az már megesett és ezután megeshető abusosoknak és excessusoknak el távoztatásáért. Mala namque consuetudo quae vetus est - vetus error est. Ergo tollenda. Placet optamen Senatui, interna differtut pro nunc.” A tanács könyvtárról való gondoskodása természetesen attól is függött, hogy mennyire volt a vezetőség barátja a könyvnek és könyvtárnak, általában a művelődésnek. A rendkívül tehetséges, s a szatmári béke létrehozásában olyan lényeges közvetítőként működött ifjabb Komáromi Csipkés György 1689-ben atyja könyvtárának bizonyára a legjavát a Coetusnak juttatta, ennek ma csupán néhány kötetét azonosíthatjuk a bejegyzések alapján. Ugyancsak az ő közbenjárására áldozott 30 000 forintot a város a neves professzor kéziratban maradt bibliafordításának kinyomtatására. Az intézkedés is Komáromi Csipkés György városbíró nevéhez kapcsolódik, amit a szakirodalom mindmáig tévesen az első könyvtári törvény gyanánt szokott emlegetni. Ez pedig nem más, mint az akkor legkorszerűbbnek számító németalföldi héber bibliai szövegkiadásból negyven példány a szent nyelv tanulmányozásának elengedhetetlen kellékeként. Debrecen városa negyven darabot vásárolt a tanuló ifjúság számára, s a következő nemzedék lelkészeinek képzésére. Az ajándékozással egyidejűleg a tanács újabb óvintézkedésekkel védelmezte ezeknek a köteteknek a használatát és kölcsönzését. Az valószínű, hogy a többi tankönyvre is körülbelül ez a gondoskodás érvényesült, de átfogó szabályzatot természetesen az ilyen intézkedések mégsem pótolhattak. Az 1657. évi törvényekben a könyvtárra semmiféle rendelkezés nem vonatkozik. Akkor nem volt része a lázadásnak a könyvekhez és könyvtárhoz kapcsolódó ügy, bizonyos a megszokott módon, a ma már ismeretlen, korábbi szabályozás ügymenetében és szellemében kezelték-használták a diákok a könyvtárat. A könyvtáros diák tisztségét, tennivalóit és hatáskörét csak az előbbieken megemlített, majd az egy évszázaddal későbbi átalakulás tiltásai alapján vázolhatjuk. A török időkben gyakran megsarcolt, állandóan rettegő város nem ok nélkül követelte meg a költséges és használatban hamar elnyűtt könyveknek a gondos őrzését. Amint a későbbiekben látszik, ez nem volt kárára a könyvtár használatának, mert nem a könyvritkaságok hozzáférhetetlenségét írták elő a megszorítások, hanem a széles körben használt, és nehezen hozzáférhető munkáknak a biztosítását a szegény származású diákság érdekében.

A tanács és a könyvtáros diák kapcsolatában a fennmaradt legkésőbbi dokumentum a professzori felügyelet (*bibliothecae praefectus*) tisztségének megalkotása előtt az a néhány sor, amit a város hites jegyzője Pándi János a Kocsi Csörgő István könyveinek jegyzéke végére írt (a szépreményű ifjú, korábban jeles könyvtáros peregrinációs útja végén járvány áldozata lett, könyveit a tanács megszerezte, a városbíró épületében voltak lerakva, majd a könyvtárnak juttatta, közülük egy kötet Sárospatakra került): „Az Ifjúság nem kíván Sidó Új Bibliákat, hanem csak a régi avultaknak, és azon kívül más könyveknek bé köttetését. Ma vala nálam a Bibliothecarius Úr, maga mondá ő kegyelme, adott is ímé egy Specificatiot, micsoda könyveket volna szükségessebb most hamarjában meg-újjíttatni.” Ez 1738. január 22-én történt, amikor Jánki Péter volt a könyvtáros diák, akinek új katalógusában valóban meg is találjuk az újrakötött héber Bibliáról a följegyzést.

Mindezek alapján azt kell látnunk, hogy a város tanácsa a lehetőségekhez mérten rendszeresen vásároltatott és kötött a bibliotheca számára. Ennek a gondoskodásnak a mennyisége és milyensége a diákság és a tanács kapcsolatától is függött. A tanácsi emberek felügyeltek a könyvtárra, vitás ügyekben bizottsági tagként. A könyvtáros számadással tartozott, s könyvjegyzéket, leltárt ennek jegyében volt köteles készíteni, hivatalosan felelt a rábízottakról.

3. Usuavit...

Újra és újra kérdezi a hitvallás: mi hasznod belőle? - Általános jellemzője a protestáns törekvéseknek, hogy a befelé forduló, viszonylag terméketlen spekulálás ellenében igényli az egész életet átfogó, gyakorlati vallásosságot, erkölcsös munkálkodást. A lelki-szellemi magatartás, az élet teljességének kibontakoztatása szolgálatában áll a haszon minden tekintetben. A prédikálás hosszú időn át hangsúlyozta a gondosan kidolgozott haszon fejtegetését. Haszonra, használatra volt a könyv és a könyvtár is, a diákok, prédikátorok magánkönyvtára éppen úgy, mint a Coetusé. A szokványos érdeklődés még mindig a gazdagon megmunkált kötésű ritkaságokat, magángyűjtők kincseit keresi a régi könyvtárakban. A debreceni diákság ilyen nem gyűjtött, a tanácsi ajándékok is az oktatás segédletei voltak, bár szépen formált lappár, gondos mestermunkával és elmélyült szimbolikával alkotott kötéstábla sem volt ritkaság a főlíansok között. A hajdani kézikönyvek pedig nem máról holnapra avultak el. Az újabb felfogás szerint korszerűtleneket is akár egy századnál hosszabb ideig adták tovább nemzedékről nemzedékre. A klasszikus művek szövegkiadásainak jegyzeteit is hosszú időn átídezték a hajdani szaktekintélyektől. A gyakori használat, a kézzől kézre járt kötetek első íve gyakran csonka, az épebb példányok bejegyzései többnyire későbbiek.

A XVIII. században általánossá vált, hogy az usuavit+személynév és keltezés mutatja évről évre, milyen huzamos használatban volt némelyik mindmáig őrzött kötet. Az állandó igénybevétel miatt, noha a múlt századi átrendezéskor, s századunk 30-as éveiben szintén sok rongyolt kötetet éppel cseréltek ki, a könyvtár XVI-XVII. századi állományának jó része nem való kiállításra. Nagyon jól szemléltetik viszont ezek a firkált-gyűrött lapok, hogy míg a közelmúlt szellemi fordulatai el nem következtek, az életre és vizsgára készülő diákok tanulmányozták a köteteket, s nem valamely disciplina történeti múltjában elmélyedő szakkutató.

Ezek a töredékes bejegyzések, mint tiszteletes és tudós elődök könyvtárának és könyvhasználatának emlékei, számos apró adalékkal egészíthetjük ki ismereteinket, amint Herepei János *Adattárának* tanulmányai ezt szemléltetik. A XVII. századból azonban nem ismerjük a példányszámokat, csak egy évszázaddal későbből következtethetünk arra, hogy tucatjával vásárolták a közhasználatú munkákat és a magánkönyvtárakból is állandóan áramlottak vissza vagy találtak gazdára az előző nemzedék leginkább használatos kézikönyvei. Annyira nem volt célja az archiválás a könyvtárnak, és a városnak, hogy a debreceni nyomtatványok sokszor kiadott szerzőiből esetleg egyáltalán nincs példány, a helyi kötelespéldány-rendelet dacára -, így éppen Komáromi Csipkés angol nyelvtanából, vagy Maróthi *Szent históriájából*.

Statisztikus pontossággal nem végezhetünk utólagos vizsgálatot a könyvtárhasználatról, olvasási és tanulási szokásokról, de az bizonyos, hogy nem elzárt kincstár, múzeum, hanem eszköztár volt a könyvgyűjtemény, s közhaszonra szolgált. Inkább kedvezett ez a lelkesítő pálya mindennapos megpróbáltatásaira való felkészülésnek, mintsem az elvont tudományos munkálkodásnak. - Más volt az egykori tanulásmód is, mint a mai. Némelykor följegyzette valaki egy kötet végigtanulmányozását, de általánosabb volt terjedelmes részek memorizálása, ezt segítette az aláhúzgálások, lapszélre írott, eligazító jegyzetek és címpótlékok ritkább-sűrűbb fölbukkanása. Az is a könyvtárhasználat jellemzője volt, hogy már a nyelvkönyvek

szintjén többféle felfogású szerző munkáját használták egyszerre, ha volt is divatos vagy elismert szakkönyv. Maradt pl. olyan kötet, amelybe három héber nyelvten van egybekötve, s a bejegyzésekből láthatóan együtt tanulmányozták a nyelvstanulók. Egy-egy műre néhány hetet szánva fejükbe vették, mint Apáczai az enciklopédikus tankönyvet. A többféle irányzatú munkák használata velejárója volt a hitviták korának, amikor az ellenfél nézeteiről is tájékozódnia kellett annak, aki eredményesen akart vitatkozni. De az iskolai disputálás rendje is ezt kívánta. Ebből viszont következett, hogy az eltérő nézetűek írásműveiből is mindenkor juthatott példányhoz a szokványos mértéken felül érdeklődő diák.

Sub cura... bevezető formula után a név és keltezés máig mutatja némelyik könyvön, hogy az osztálytermekben (classisokban), illetve előadóokban (*auditorium minore et majore*) évenként váltakozó diákgondnokok felelősségére volt bízva néhány kötet, amit állandóan ott tartottak és használtak. Latin, aztán magyar Biblia, énekeskönyv, valamint térképgyűjtemény. Ezeket a használat és elhasználódás miatt később kicserélték, vagy újrakötötték. Nemcsak havi/félévi díjért kölcsönzött példányok, szakkönyvek, szótárak forogtak közkezen, amelyet tankönyvül használtak, hanem az egyes akkori évfolyamok közös vezérfonalául, segédletül is segítette őket egy-egy példány, erre pedig főleg a szegény sorsúaknak volt szükségük. Ezek sorában egyáltalán nem magától értetődő a magyar nyelvű Biblia sem, mert a XVIII. század elejéig a külföldi tanulmányútra nem indult lelkészek is csak a latin, héber, görög Bibliát tudták gyakran megszerezni, az anyanyelvűt nem.

A városi pártfogók részéről természetes volt, hogy némelykor engedélyért folyamodott valamelyik polgár, és a könyvtárból használhatott másként hozzáférhetetlen műveket. Az ilyen alkalmi engedélyhez kötött lehetőség nem azt jelenti, hogy a lakosság szélesebb körei számára megnyílt a könyvtár. Nevezetesen férfiaknak arra is volt lehetőségük, hogy ide látogatva megtekintsék a könyvgyűjteményt. A tilalmakból az következik, hogy némelykor olyanok is megfordultak a könyvtárban, akikről nem sok jót lehetett várni, mindenesetre a sok félelmet látott tanács még a XVIII. század elején is úgy vélte, a könyvtár látogatását különleges engedélyhez kell kötnie. Más tekintetben a könyvtár nyitvatartása, használata valószínűleg olyan volt, mint a többi református iskolákban. A diákkönyvtárosok működéséből az világosan következik, hogy szervezetében és funkciójában (az enyedi, pataki, pápai könyvtárhoz hasonlóan) gyökeresen különbözött a debreceni bibliotheca a nagyszombatitól, amelyet már a kezdetektől professzorok irányítottak, nem a diákságé volt, hanem a tanári kar tulajdona, s egyáltalán nem állt a tanuló ifjúság rendelkezésére, s rendezettségének jeleként katalógusa is korán megjelent nyomtatásban. A szüntelenül változó, nem is mindenkor kiválóan alkalmas kezelő diákok, s a részletesebb és igényesebb működtetési előírások hiánya következtében nem várhatjuk, hogy könyvtártudományilag értékes megoldások legyenek általánosak a korábbi századokban; más részről a könyv és könyvtár használata olyan művelődési sajátosságokat mutat, amely a fenntartó közösségnek valóban hasznos volt.

4. Adományok, hétköznapiak

Katalógusok és egykorú iratok hiányában nem igazolhatjuk, csupán bizonyosra vehetjük, hogy a XVI. század 70-es és 80-as éveitől itt használt ivrét kötetek lehetnek mindmáig a régi állományban. Arra viszont kétségtelen adataink vannak, hogy a XVII. század harmadik évtizedétől maradtak olyan állományrészek, amelyek minden változás és pusztulás dacára folyamatos használatban voltak és elkerülték a kicserélést később. Liber Scholae Debrecinae beírás található ezek címlevelén, leginkább a felső lapszámon, némelykor az előlő kötetablán (különösen a csonka példányokban). Néhány bejegyzése keltezett, a többséggel ellentétben.

Így Pagninus híres héber szótárának címlevelén azt olvassuk, hogy az 1575-ben nyomtatott könyvet a bölcs és tekintetes férfiú, Ötvös Pál adta 1627-ben a debreceni iskolának. Valószínűleg helybéli polgár lehetett az ajándékozó. Korai elhunyt után egykori iskolájának hagyatékozta 1628-ban Tornai S. Mihály a neves brémai Crociusnak a sarkalatos protestáns hittételekről írott munkáját (1616). A Brémában tanult lelkész életéről nincsenek további adataink. Ekkor, s már korábbi időben is egész sor lelkészi magánkönyvtárból került a könyvek legjava az iskola állományába. Az első ezek közül, amelyről tudunk, Kecskeméti (Mezőkecskeméti) Máté könyvtára, akinek könyveit családja előbb a Kollégiumnak adta, majd a töröknek eladósodott, és a városi tanács többszöri bírói intézkedése, valamint a kerület lelkészei zsinati végzéssel lefoglalták, s végül mégis a Coetus tulajdona maradt. Egy tucatnyi máig megtalálható belőle. Sajnálatos módon, az Angliát járt fiatal tanártól egyetlen angol könyv sem maradt. Debrecenben s másutt tanult neves prédikátorok egész sorától őriz egy-egy kötetet a könyvtár, némelykor tucatnyit is. Az ajándékozás részletei ismeretlenek, s nem állapítható meg, csak válogatott darabok kerültek e Debrecenbe, vagy a többszáz kötetes gyűjteményeket a későbbi (s még a múlt században is dívó szokás szerint) kótyavetyére bocsátották, a javát a diákság közkönyvtára tartotta meg, a többit a tanárok és a szegénydiákok vásárolták meg, a hasznot pedig vagy szétosztották a szegénydiákok segélyezésére, vagy valamelyik alaphoz (fundatio) csatolva szolgálta a jól tanuló, de igen szegény diákság javát. Mindmáig egyetlen lelkész, illetve professzor viszonylag teljes gyűjteményével sem büszkélkedhet a Kollégium. Nem találunk nagy adományokból együtt tartott tékákat, s még ami a múlt század végén véletlenül együtt volt, azt is beolvasztották (válogatva) az állományba, illetve az úgynevezett depositoryum tartalék-anyagába.

Az elszórt nyomok egységesen arra utalnak, hogy rendre megküldötték munkáikat a korábbi diákok, mint Otrokócsi Fóris Ferenc vagy Komáromi Csipkés. Ennek dacára a XVII-XVIII. századi debreceni munkák sora is igen erősen hiányos, ami az egykori tanítás részletes értelmezését is homályba burkolja. Feltehetőleg a teljes könyvtárát a Coetus gyűjteményére hagyta Krizbai Farkas György (debreceni, majd udvari lelkész Bánffy Dénes mellett), legtöbb könyvén csupán a hagyatékozás van említve. A Petrus Martyr *Loci Communes*ének 1587. évi kiadásán azonban keltezve találjuk meg, hogy 1675-ben a csak kezdbetűkkel jelölt, ismeretlen könyvtáros beiktatta az állományba.

A különféle könyvtárak töredékei között egyedül a Szepsi Andrásé tekinthető olyannak, amely egy ároni család örökségeként legalább a java részét tartalmazza egy korabeli lelkészi kézikönyvtárnak. Egy korábbi Szepsi András a XVII. század elején gyűjtögette a könyvek jórészét. A többit a század derekán egy másik, azonos nevű lelkész, valószínűleg az, aki 1660-ban lett Debrecenben tógátus (az 1674-ben beiratkozott korán elhunyt). A század végén, mindenesetre a Rákóczi szabadságharca előtt már ide került, mert a menekülő könyvtár aligha szerzett ilyen nagyobb gyűjteményt, s a korábbi gyakorlat az volt, hogy egy ideig együtt maradt az egyszerre szerzett könyvanyag, majd kiválogatva őrizték meg a szükségesebb köteteket az átrendezések során. A XVIII. században a hagyatékból vásárolt gyűjteményből is megváltottak a professzorok és diákvezetők, csupán a kiválogatott példányokat olvasztották be.

A könyvtáros mindennapjaira jellemző képet rajzol az a véletlen intézkedés folytán megmaradt elszámolás, amely a ma már sehová nem tartozó iratok között lappang a levéltárban. Utazási és szállítási költségekről szól a számla a Dukla-Zsóryom-Debrecen stb. úton, s közben olyan megjegyzés is szerepel, hogy a küldött 2 forint értékben egy Coccejus kötetet kapott, s ugyanazon a lapon a kegyes emlékeztető férfiú, Bereczki Pál 43 talléros adóssága fejében elsorolt könyveket is följegyezték. Kárpótlásul fogadták el a Coccejus munkáinak 8 kötetes, Adrianus Metius munkájának 2 kötetes kiadását, valamint egy-egy kötetet Lansberg,

Scrivener és Euclides munkáiból, 28 tallér (azaz 53 forint és 40 dénár) értékben. Lehetséges, hogy a könyvtárnak szánta könyvtárát Musai András (nyír) bogdányi prédikátor, de örökösei vitatták, mert 1679-ben a törvényes eljárás befejezéséig lefoglaltatta és zárolta a könyves ládáját Nógrádi Mátyás bajomi prédikátor és akkori püspök. Véletlenül megmaradt följegyzés szintén, az eredeti iratok nélkül a Vereasegyházi Tamás (1643-1716) püspök hagyatékának egyik részéről készített másolat. Könyveiből szép számmal került a könyvtárba is, de éppen ez a végrendelet részlet figyelmeztet, hogy ne a teljes gyűjteményének tekintsük azt, ami a XVIII. század eleji könyvjegyzékben ránk maradt, hiszen gyakorta a legértékesebb munkákat a rokonok, barátok kapták. Tíz munkát kapott örökül Gyöngyösi Jó Mihály mint oldalági rokon. Az egyik árva (lelkész telen) eklésia gondnoka pedig ilyen megokolással bízta a könyvtár gondjaira az Öreg *Graduált*: „Anno 1768 Die 13ta Julij Nálam Lévén Furo Mihály Tormássy Jánossal az Nemes Debreczeni Collegiumnak néhai Lakosai eö kegyelmek meg látván ezen régi graduált házamnál, kérték, hogy Pro memoria ajándékozzuk az felebb említet N. Collegiumnak az mint hogy jövendőben emlékezetben is lenne az N. Colegiumnál, és az Somorjai árva Ecclesianak is ha szabadság engedtetnék az fölsösigtül Documentumául lenne. Vagy lehetne. Azért tellyes szívbül ajánlom azon Árva Ecclesiának 25 esztendőktül fogva méltatlan curatora Kotaj Ferentz. Poson Var(egye)i Somorjaban. Küldöm pedig nálam meg fordult Vitze Bibliothecarius Várad Mihály Uramtul”. A kollégiumi és fenntartási költségekre, de ugyanakkor az értékek megörzésére való adakozás mindennapi dolog volt, de az írásbafoglalást nem mindenkor tartották fontosnak, illetve a tanulás mellett sok más intéznivalóval terhelt diákok nem mindenkor szakították meg tennivalóikat pontosabb adminisztrálás érdekében, s ami a következő tisztségviselőnek átszámolás, vagy személyes intézés során fölösleges volt, nem őrizték az utókor számára. Kassa, Szatmár, Sárospatak könyvtárából ide került könyvek, avagy Győrben vagy Bártfán adott-vett kötetek útja felderíthetetlen. Viszont a nem könyvtári dokumentumok gyűjtése és megörzése, valamint az egyéb, irattári, letéti, zálogban hagyott tárgyak megörzésével is a könyvtáros foglalkozott. A mai szemmel egyáltalán nem könyvtárosi teendők áttekintése ezért hozzátartozik a könyvtár egykori feladatköréhez.

5. Szertár és kincstár

A könyvtárnak és a diáktestület vezetőségének lehetett volna irattára, de a régi időkben nem kezelték külön hivatalos iratokat, hanem minden okmány a könyvtáros gondviselésére volt bízva, nem különgyűjteményként, hanem a Coetus ládájában, amelyet ő őrzött, akár a pénzesládát. A XVIII. századtól ezeket nagyjából számontartották, a könyvjegyzékeket is együtt leltározták a könyvekkel, az elszámolási iratokat, az úgynevezett bizonylatokat (documenta) Sinai igazgatása idejétől több-kevesebb rendszerességgel megörizték, s ami kevés belőle századunkat is megérte, többnyire a „kezelési lomok” közé keveredve, az ma a kéziratár része. A II, világháború után, az ötvenes évek elején közülük több elkallódott, illetve a hiányzók közül ma a Levéltárban található meg. A sehová sem tartozott iratokból mesterséges fondok létesültek, ezek némely darabja egyéb helyről ismeretlen adatokat tartalmaz. Megmaradt többek között egy jegyzék, amelyet a korábbi okmányok jegyzékéről másoltak, mikor 1716-ban újra ellenőrizték ezeket. Felsorolja a Vereasegyházi könyveinek jegyzékét, amelyet láttunk, s az alább következő iratot a Kakas család letétéről, de több irat ma már teljesen ismeretlen. De nem csupán a levéltári anyag provenientiája kapcsolódik a könyvtárhoz, mert különválasztott irattár századunkig nem volt, hanem a régi könyvtár-értelmezés szerint a könyvtár természetes tartozéka volt az éremtár, régiségtár, képtár is. A zálogul

hagyott értéktárgyakat a könyvtáros a pénzermékkal együtt őrizte, s az ideiglenesen letétbe helyezett gyülekezeti tulajdonjogú úrasztali felszereléssel. A földrajz és fizika tanításának szemléltető tárgyait, kísérleti eszközeit is a könyvtári helyiségben tartották, sőt egy időben még a hangszer is. Mindezek ma a kollégiumtörténet különböző, önálló fejezeteihez tartoznak, a történeti hűség érdekében mégsem mellőzhetjük, hogy itt az eredeti összefüggést megemlítsük.

1673. február 8-án keletkezett a könyvtárban a következő irat: „Én Kakas János, az Öcsémmel Kakas Istvánnal edgyütt, adgyuk tudtára mindeneknek, ez levelünknek rendiben, hogy volt egy Ládánk, menyet a Debreceni jó hírűn Scholában, eligazításig le tartattunk volt, de hogy külömben nem lehetett, reá vettük magunkat, hogy azokkal, a kik hozzá jussokat mondották (úgy mint: Mészáros István Sógorunkal, és Szöts István Bátyánk meg maradott özvegyével, Szöcs Kata Ángyunkat) meg edgyezzünk ilyen conditiok alatt: Hogy valamit magunk jószágában, a mi részünkre valót meg esmérünk, mi nekünk kezünkhöz engedniis azt ígervén, hogy ha a magok részére valót meg ismérnek, magukhoz vehessék: Mi azért, az Öcsémmel edgyütt vettünk kezünkhöz osztózásnélkül, egy ezüst pohárt, egy ötös aranyat, hét fél Tallérokat, egy bokor inget, szemfedél lepedőt, két párna haját egy lepedőt. Szöcs István Bátyám özvegye, Szöcs Kata, vett kezhez edgy arannyal varrott inget, egy aranyas keszkenőt, egy ezüst pohárocskát, egy abroszt. A többi négyünk között el oszlott, sors szerént, igazán. Melly dolgon egy szível meg edgyeztünk, ilyen bocsülletes személyek előtt, úgy mint Debrecenben lakó B. Monai Mihály Szabó Mester ember előtt, Bernátj János Csizmadia Mester ember előtt, Scholabeliek pedig voltak, Hoszszúfalusi Márton, akkori Senior előtt, Bölcskei András Contrascriba, és Szombathi István Thecarius előtt: úgy hogyha ki közülünk ez után ez dolgot bontogatná, meg nem nyugodván, tartozzék le tenni flor. 300 ~ háromszáz forintokat. Bizonyáságul adtuk pecsétünkkel, s kezünk írásával meg erősített levelünket.” A könyvtárnak ez a mintegy hiteleshelyi, megőrző funkciója egészen természetessé teszi, hogy a gyülekezetek is az ország iskolájára bízták pl. úrasztali edényeiket, vagy akármilyen egyéb dokumentumot, mint a már idézett ládát az elhunyt prédikátor után. Ma is a Kollégium múzeumi gyűjteményébe tartozik a tedeji, megszűnt gyülekezet kelyhe; és bár csak az 1660-as évektől maradtak gyéren feljegyzések a könyvtár ilyen jellegű anyagáról, feltételezhetjük, hogy korábban még sűrűbben történt ilyesmi, illetve, hogy nem minden alkalommal készítettek följegyzéseket a jövőre számára. Ilyen gyülekezeti letét példája az Öreg Graduál idézett bejegyzése a máig megőrzött példányban. A zálogba adott tárgyak megőrzése a könyvtári költségvetés hiányos ismeretét nem pótolja, de jellemzi, hogy a családi értéktárgyak (kelyhek, boglárok, kardszj stb.) milyen összegű tartozást jelentettek a könyvtáros által kezelt pénzesládában. Ha a rövid lejáratú kölcsönzésekről csaknem bizonyosan nem maradt elismervény, a soká őrzött tárgyakról legalább fogalmat alkothatunk arról, hogy mi mindennel kellett számolnia a könyvtárosi hivatal viselő diáknak.

Az értéktárgyak, okmányok, elszámolások vagy egyéb könyvtári és irattári dokumentumok őrzése mellett a régiségeket is a könyvtárban helyezték el. Így tapasztalták ezt a külföldi tanulmányútjukon a peregrinusok, és általános szokás volt már az ókori könyvtárakról maradt ismeretek révén is. Ismereteink szerint őskori leleteket, ritkaságokat, érdekességeket is megmentettek, pl. Jánsi Péter a természettudományi gyűjtemény egyik korai darabját, tengeri rákmaradványt hozott haza 1738-ban. Főként a gemmákat, régi érmeiket tartották különös becsben. Ezekről már a XVII. században is őriztek néhányat. Közöttük alighanem a legnevezetesebb két egyetemi emlékérem lehetett, Descartes és Coccejus arcásával, amelyek aztán később eltűntek. A közvéleményben (Géresi ma már félreérthető megjegyzéséből kombinálva) úgy terjedt el, hogy ezek festmények lettek volna, amelyek a diáklázadás emblémái voltak. Ezt nem igazolhatjuk, viszont hosszú időn át változatlan alakban ismétlődik meglétük

az elszámolásban, majd látszólag nyomuk veszett, de amint nyilvánvaló, még a múlt században is megvoltak. Az első igazgató éppúgy, mint félszázaddal később Sinai is dokumentálta meglétüket. A régi pénzek fokozatos gyűjtéséről a későbbi adatok is tanúskodnak, míg a múlt században Balogh Ferenc már többeszes kollekciót említ.

A könyvtár díszait, különleges értékeit gyarapította a XVII. század végétől folyamatos oktatási sajátosság, hogy szemléltető eszközöket is igénybe vettek, és a tapasztalati ismeretek sem hiányoztak a fizika és földrajz, általában a filozófiába ágyazott természettudományi oktatás menetéből. Ilyenek az atlaszok a bibliai és az ókori régiségtan oktatásában, de földgömb és éggömb is volt. A Hevelius tervezte, 1700-ban készült éggömbről régóta van ismeretünk, az érmekkel és zálogba adott tárgyakkal együtt sorolták őket az egymást követő könyvtárosok. S De ezekből a leltári följegyzésekből bizonyos az is, hogy valóban használhattak vasmágneszt a XVII. században. Homályos meghatározása miatt nem dönthető el, hogy ugyanekkor milyen glóbusról emlékeznek meg; de mindebből annyi kétségtelen, hogy nem a legendák világába tartoznak az experimentalis oktatás kezdeteiről megőrzött emlékek, hanem még a tárgyi emlékeket is őrizték a nagymúltú falak között, mindaddig, míg a váltakozó diáktársadalom és a viszontagságok ellenére volt becse a múltnak, s el nem feledtette a korszerűsödés. A könyvtár megőrző funkciója tehát a materiális és szellemi örökséghez kapcsolódott, elsősorban a tanulási segédeszközök tára volt, s a könyvészeti, történeti ritkaságok gyűjtése csak esetleges és kései, a korábbi funkcióhoz képest mindenképpen járulékos. Még amit némelykor joggal hiányolhatnánk, a református (általában a protestantica) sajtótermékek muzeális megőrzésének igénye is csak későn fejlődött ki, s a diákkönyvtárosok és a kollégiumi oktatás szokásai között nem is alakulhatott ki a korai időkben. Hisz valóban nem múzeum, főként nem könyvmúzeum volt a Coetus Bibliothecája. Ennek dacára, amit ma muzeális fizikai szertárba, ereklye- és kincsestárba sorolnánk, az is mind a könyvtár ládáiban mentődött meg, vagy legalább a hevenyészett könyvtári följegyzésekben van némi nyoma.

6. A XVII-XVIII. század fordulóján és a Rákóczi-féle szabadságharc válságos éveiben

Mekkora lehetett a könyvvállomány, mikor 1681. szeptember 10-én (a levéltári följegyzés szerint) „... A. [=Apafi Mihály] Fejedelem délben bé jó az Erdélyi Urakkal Teleki Úron kívül ebédre, és szép(en) ebéd(lését) el végezvén Templomunkat, és Scholánkat, annak Class(isait) Thekát, a Patakival edgyütt, és az új épületet meg nézvén szemlélvén, szép Fejedelmi pompáival ki mégyen a Táborban?” Természetes volna azt vélnünk, hogy az úgynevezett első katalógus tartalma a válasz erre. A korábbi gyér szakirodalomból ismeretes adatokkal együtt ez ma már szinte kétségtelen ténynek számít, noha minden részletében megérett a helyesbítésre. A korábban idézettek értelmében tudniillik a legkorábbi időktől katalógusokban tartották számon a könyveket, legalább a XVII. század közepén történt átalakulásoktól kezdve, amikor a városi tanács, illetve az egyházkerület vezetőségének rendelkezései értelmében könyvjegyzék alapján kellett elszámolnia a könyvtárra gondviselő diákoknak. Az építkezésnek is meg kellett történnie, ha a pataki könyvtárral együtt el lehetett helyezni a könyvgyűjteményt és méltóképpen meg lehetett mutogatni a fejedelemnek. A könyvtár tehát új épületben lehetett, s a XVII. század korai jegyzékei helyett sorban kellett készülniük a későbbieknek. A reánk maradt korábbi, 1706-ban készült jegyzék is csak egyik része lehetett a nyilvántartásnak, mert, amint a későbbiekből világos, betűrendes mutató is járult a téka-jegyzékhez (raktári rend szerint leírt könyvlistának). Kérdéses azonban, hogy az úgy vélt elsőnek mennyire lehet közvetlen folytatása az úgy vélt második, azaz az 1714. évről maradt

könyvjegyzék? Némi bizonyossággal a XVII. századtól mindmáig megőrzött kötetek jelzetei szolgálnak. Egészen a XVIII. század derekáig, tehát amíg szokásban volt a könyvtár kezelésének régi módja, a könyvtári tulajdonjogot és a raktári jelzetet a kötet elejére írták, a címlevélre, majd a kötéstáblára. Pontos időbeli elhelyezés a hiányokon túlmenően a sorozatos átjelzetelések miatt lehetetlen, de ebből egyúttal arra kell következtetnünk, hogy a könyvek nem egyetlen helyen voltak és a gyűjtemény két felét megkülönböztették az eltérő jelzeteléssel is. Az egyik csoportban arab számokkal, a másikkban az ábécé nagybetűivel jelölték a könyvállványokat. A kétféle jelzetelésű állomány csak kisebb részben tartalmaz kölcsönös átfedéseket. Ez a magyarázata annak, hogy egyik nem tartalmaz olyan könyveket, amelyek a másikkban megvannak, illetve a későbbiből hiányzók közül fölbukkan a XVIII. század folyamán több, s megvan máig. Aprólékos vizsgálódás nélkül születtek a korábbi vélekedések, s noha a dokumentumokat nem mindenben pótolhatja a következtetés, nem összegezhettük egyszerűen az 1706-ban és 1714-ben jegyzékelt könyveket, s azt sem állíthatjuk gépiesen, hogy a kettő között egyáltalán nincsenek átfedések. Annyi viszont bizonyos az állomány nagyságáról, hogy többet kell számolnunk, mint ahány kötetet megállapíthatunk az 1706-os tékajegyzék alapján. De még ez a szám is csak kiigazítva fogadható el, mert az eddigi szakirodalomban mind Géresi Kálmán, mind Varga Zsigmond adata igazolhatatlan. Számítási hiba és következtetési vétség egyaránt oka lehet ennek. Egyszerűbb, ha előbb az eredetiben található összegezzük.

	1	2	3	4	5	6	7	Összesen
1	24	26	30	37	39			156
2	23	22	35	37	34			151
3	16	16	25	24	25			106
4	20	23	28	23	26			120
5	16	25	32	33	30			136
6	12	23	21	30	34			120
7	16	21	46	29	28	59		199
8	16	18	23	25	19	55		156
9	22	26	26	24	28	20	33	179
10	13	12	11	18	19			73
11	11	18	19	30	32			110
14	11	13	15	18	19			76
15	33	41	52	56				182
	233	284	363	384	333	134	33	1764

A hetedik állvány harmadik polcán a könyvek száma kiegészítés, mert ott még a Magyar Vendelinus is megtalálható 15 példányban, amit Naszályi leírt, de a számot hozzáírni elfeledte.

A teljes állomány nem lehet azonos a fentebbi összegzett kötetszámmal (1764), mert a jegyzékben mindenestől hiányzik a 12-13. téka könyveinek sorozata. Ha csak igen testes kötet nem volt valamennyi az összes polcon, akkor az előbbi kötetszámmal még 250 vagy 300 kötettel meg kell toldanunk. A művek száma körülbelül ugyanennyi lehet, a több példányos munkák dacára, mert a gyűjtőkötetek állományát általában nem számították művenként, holott a régiek szokásai szerint egész nemzedékek, a külföldön tanult egyívásúak szélesebb körének értekezéseit tartalmazta a legtöbb, vagy a biztosabb megőrzés kedvéért együtt bekötött munkát

(*Sammelband, colligatum*), némelykor száznál is több egy-két íves értekezést foglalva egyetlen szám alá. A XVIII. századi adatok szerint állandóan hullámzott az állomány, az elhasználódott könyvek helyett lassan csordogáló adományok, vásárlások nem múlták fölül jelentősen az apadást. A protestánsok gyász-évtizede alig múltán el, a Thököly majd Rákóczi szabadságharcában egymást érő megpróbáltatások könyvszerző akciókban nem bővülhettek, s nem nőhettek a költött összegek sem. A Coetus ekkoriban is jutott könyvekhez, de aligha a békeidők mértéke szerint. A város pedig jórészt a hadi kötelezettségekre fordította a költségvetést. Mindezeket egybevéve azt vélhetjük, hogy a könyvek őrzésével, olvasással és könyvtárhasználattal egyetemben az állományt is az előző századtól örökölte a XVIII. század. Apafi látogatása idején tehát mintegy másfél-kétezer kötet lehetett az állomány. Ebben azonban nincsen benne az, amit a könyvtárra bízta, hogy aukció útján értékesítse, s az a depositarium, amely hozzávetőleges becslés szerint párszáz kötet volt ekkortájt, majd a XVIII. században többezerre gyarapodott. Duplumokról helytelen szólnunk, mert az iskolai könyvtár, a diákság tanulmányainak ellátása a többpéldányos, némely könyvnél egyenesen a sokpéldányos megtartást követelte. Különösképpen a hazánkban alig megszerezhető klasszikusok, héber és görög Bibliák, szótárak, kommentárok voltak szükségszerűen többpéldányosak. A hazai iskolázás és a diákság ellátása szempontjából a kétezres könyvtári állomány valóban méltó része volt a Kollégium egykori jó hírének.

A könyvtár további sorsát, és a gyarapodást a szakirodalomban szintén tévesen értékelt, és hibás adatokkal jellemzett 1714. évi könyvjegyzékkel szemléltethetjük. A Szilágyi Pap István jegyzékének adatai:

	1	2	3	4	5	6	7	8	Összesen
A	11	16	21	29	23	19	21		140
B	22	26	34	43	47				172
C	19	26	33	27	37	20	17		179
D	23	21	37	38	38	26	20	18	221
E	17	27	29	34	49	12			168
F	14	12	19	19	21	21	18		124
G	25	24							49
H	16	18	22	27	23	18	17		141
J	22	24	31	36	72				185
K	18	23	28	27	35				131
L	16	16	19	15	20	60	18		164
M	23	25							48
	226	258	273	295	365	176	111	18	1722

A két tékarendszer egymás utáni áttekintése figyelmeztet, hogy a könyvtár helyiségei és bútorzata között sem lehetséges azonosítás. Kétpolcos állványok is vannak (ablak alatt/fölött?); ötpolcos három, hétpolcos is öt, míg hat- és nyolcpolcos is akad mutatóba. A másik beosztás szerint nyolc ötpolcos, csak egy négyolcos s még kettőn van egy, illetve két többletpolc. Ha csak teljesen új bútorzat nem készült egy egészen más terembe, akkor érthetetlen ekkora eltérés. Ha még hozzávesszük a könyvek számában mutatkozó különbséget, akkor egyértelmű, hogy a két jegyzékbe foglalt könyvanyag nem lehet mindenesetül ugyanabban a rendszerben folytatás. Próbálkozzunk a szabadságharc idején történt pusztulással, esetleg rekvirálással,

vagy következetes átszervezéssel magyarázatul. Bizonyos, hogy három ízben is futott Debrecen városa 1705-1707 között. Régóta ismeretes a pusztulás, és az előadó falfestményei alá firkált csúfolódó versikék, a több mint háromszáz kötetes veszteség, s az utólag fölbecsült egyéb károk emlegetése. Legújabbban egyenesen a könyvtár teljes pusztulását közli az összefoglaló hazai könyvtártörténet. Ha azonban teljesen elpusztult a könyvtár, hogyan lehetett mégis ennyi kötet 1714-ben? A C téka 6-7, a D 6-8 és az E 6. polcán a hozzátét (additamenta) van elsorolva - ám még ennek a pusztulással magyarázása is nehéz. Azt még kevésbé tudjuk a teljes pusztulással megokolni, hogyan írhatta a könyvjegyzék hátsó kötéstáblájára egy ismeretlen diákkéz az 1710-es évek második felében, hogy a nagy hírű debreceni diákközösségnek már 2007 könyve van; s az 1729-ben könyvtároskodó Kocsi Szőke János egyértelműen meghatározható kezevonásával ugyanott a hozzájegyzés ezt állítja: már 3366! A több száz kötetes veszteséget nem számítva sincs akkora a gyarapodás mértéke, a följegyzett ajándékozások bizonyossága szerint, hogy mintegy kétszeresére növelhette volna az állományt egy negyedszázadon belül, mikor semmiféle nagy tömegű adományról, vagy busás alapítványról nem tud a történelem, amely fedezett volna ekkora fejlődést. Csupán ez okból is értelmetlen pusztulásról elmélnünk. A könyveket valamikor elszállították Ecsed várába, és csak 1709-ben született határozat az ott lepakolt könyvek visszaszállításáról.

Elégge valószínű, hogy az állomány nagyobb részét, ha nem is a teljes könyvgyűjteményt, már a veszedelem idején jókor elmenekítették, két-három ezer kötet néhány hatókrös szekéren elfért. Így még inkább lehetséges, hogy az 1714. évi jegyzék sem a teljes állományt tartalmazza. A később gyakran említett I-III. számozású, és Exterior-Interior Pars megosztású téka állományát nem említik, holott ez a terem közepén végighúzódó kettős polc lehetett. Már a XVII. században találkozunk Theca 2. mellett Theca II. jelöléssel (akár azonos a kettő, akár nem); így a korábbi állapot valamilyen átrendezése is megtörtént 1720-1730 táján, s akkortól többé arab számozású tékákkal nem találkozunk. Nem elképzelhetetlen ugyan, de kevésbé valószínű, hogy az 1706-ban készült jegyzék az elmenekített könyveket tartalmazta volna csupán. Ha ez a helyzet, akkor is igaz, hogy a kétféle jelzettelű állományrész valahogyan kiegészíti egymást. Így aztán végül arra a következtetésre kell jutnunk, hogy az állomány nagysága a XVII. század végéig a kétezres kötetszámot már elérte, s a következő három évtized folyamán meghaladta a háromezret. A korábbi vélekedések bizonytalan megalapozására elég említenünk, hogy a kollégiumi tanár és jeles történetíró Szücs István még az 1714. évi (Szilágyi-féle) könyvjegyzéket tartotta a legrégibbnek, akkor még nem bukkant föl az 1706-ban készült, Naszályi-féle s szinte mondanunk sem kell, hogy a Szücs István által közölt kötetszám is hibázik. Hozzá kell még tennünk, hogy ez a két legkorábbinak vélt jegyzék voltaképpen nem is katalógus. Majd csak az utolsó jelentős diákkönyvtáros, a könyvtár-rendező és már valóban katalógizáló Jánki Péter munkáját tekinthetjük olyannak, amelyre valószínűleg illik a könyvtári szempontból katalógusnak mondott minősítés. Az ő méltatása előtt a korai jegyzékek néhány ismervét érdemes taglalnunk.

7. Katalógizáló diákkönyvtárosok

Részletezett katalógusbeli feltárást néhány száz, de néhány ezer kötet sem feltétlenül igényel. Aki eléggé járatos, és az adott gyűjteményt ismeri, mindenféle mutató vagy index nélkül is képes tájékozódni, s ellátni az érdeklődőket, valamint a könyvtartó házat rendben tartani. A hajdani könyvtáros diák pedig írnokként, helyettes könyvtárosként vagy könyvtárőri feladatkörben évekkorábban dolgozott már a gyűjteményben, s az egykorú szolgáltatásokban is részesült. Azaz, térítési díjért használta a tankönyveket, jegyzetelt a ritka, féltett kézi-

könyvekből, tudós magyarázatokból, míg őt magát is, a legfelsőbb diáktiztség elnyerése előtt egy-két évvel soron következő bibliothecarius ordinarius tisztségre választotta a diákság vezető testülete. Akkorra már tudta, hogyan adják át és veszik át egymástól a közvagyonnak számító könyveket, tehát nem hanyagság, ha nem éppen bibliográfusként törekszik a szabatos leírásra, hanem mintegy a középkori vagyonelektárakban elsorolt kötetek mintájára, rendben lévőnek tartotta, ha néhány szóval (ha nem egyetlen szóval) megnevezi a könyveket, úgy, ahogyan a polcon sorakoztak, vagy ahogyan a gerincükre van írva. A polcra pedig nem tudományos rendszertani szempontból válogatták össze a köteteket, hanem legalulra a föliánsokat, főntebb a negyed-, majd nyolcadrét nagyságúakat, legfelülre a kisebb méretű (tizenhatod, huszonnegyed stb.) köteteket rakták. A könnyebb használhatóság, a hely jobb kihasználása miatt így volt jobb. De még az emlékezetet is segítette, mert a használó annyira legalább emlékezett, hogy kicsi, vagy egészen nagy könyvet forgatott. Több meggondolás miatt, módosításokkal, ez az elrendezés szinte napjainkig használatos, raktári elrendezésként nem veszítette érvényét. Az egymással és a könyvekkel ismerős diákoknak ennyi elég is volt.

Az 1714-ből maradt betűrendes mutató még inkább mutatja ennek a kezdetleges módszernek a készítését. Nem előzetesen megállapított rendszavak abécé rendbe sorolása ez, hanem végighaladva tékánként és polconként, a diákok egyike mondotta, a másik írta, ha az illető betűvel kezdődő könyv akadt a szeme elé. Nem mindig törődött azzal, hogy ez szerzői név, könyvcím vagy elnevezés. A könyv gerincére tudniillik gyakorta nem a szabatos címet vagy szerzőt, hanem a közkeletű elnevezést (ilyen s ilyen nevű könyv) írták föl, s a mutatóba is ez került. A szerzők pontos névalakja, a cím pontos rövidítése, impresszum stb. mind mellőzhetőnek tűnt számukra az így is használható hevenyészett jegyzékben. A kiadás, közreműködők, tehát sok ma nélkülözhetetlen adat csak teljesen találomra került bele néha a leírásba. Még leggyakrabban a magyarázó vagy a nyomdász kiadó nevét közlik, mint a fogalommal vált Stephanus-, Athias- vagy Leusden-féle Bibliáknál. A diktálásra készült jegyzéket nemegyszer több írnok készítette, hogy később ne kelljen másolni. Ezért bukkanunk gyakorta az elhallás jellegzetes torzításaira. Az átmásolt jegyzékek hibás olvasatai sem hiányoznak. Pl. *Toletus* munkáját félreértve így születhetett a szakirodalomban ismeretlen magyar munka, *Toldi logikája*. A gépiesen, elfásultan másolható kisdíák számára a Bocsardus alak nem volt feltűnő, ha még nem ismerte Bochart *Hierozaicon*ját. Oliver Bowles nevét is ezért írta Borles alakban. A későbbi, jóval képzetesebb és gondosabb könyvtárosok, mint Kocsi Cseregi János, nem győzték javíttatni az ilyen torzításokat, s pótolgatni az egybekötött könyvek adatait. Ha egyébként a dolgok rendben folytak, az átadás-átvétel idején csak az újabb szaporulattal, meg a késedelmes kölcsönzéssel törődtek, magát a jegyzéket egyszerűen megújították, azaz újramásolták. S ha elrongyolódott, a feleslegessé vált régit nem őrizgették. A megemlíttet néhány jellemző eléggé mutatja, hogy az általában egy esztendeig működő könyvtáros életében az egyéb teendők mellett a könyvtárosi elfoglaltságba nem tartozott a könyvek bibliográfiai is elfogadható leírása.

A megemlíttet tulajdonságokban hasonló volt ugyan elődeihez, mégis gyökeresen különbözik Jánki Péter. Abban az értelemben is jellemző alakja a diáktársadalomnak, hogy valóban öregdiák volt, meglelt emberként, harmincévesen iratkozott a togátusok sorába. Bibliothecarius és senior pedig azelőtt volt, hogy negyvenesztendősen külföldi tanulmányútra elindult. 1737 őszén azzal kezdte könyvtárosi működését, hogy Guthi András elhunyt prédikátor könyveit állományba vette, a könyvek egyik részére a tulajdonjogot, de a tékajelzetet is ráírta. A többi, útmutatása szerint, a könyvtáros mellé rendelt írnok kisdíák végezte. Jánki többször tárgyalt a városi tanáccsal kötetési ügyekben. A Komáromi Csipkés városbíró által ajándékozott héber Bibliák használatban elnyűtt példányainak javíttatását is ő intézte. Gondos könyvtárosként következetesen följegyezte a könyvek állapotát. Ezt nem ő kezdte el, hanem már 1716-tól

szórványosan, később gyakrabban megtaláljuk az ajándékozott könyvek jegyzékében. Ez érthető a használat és a kötetési költségek miatt. S megszokott könyvtárosi tennivalók mellett Jánki Péter teljesen át is rendezte a könyvtárat, s ezzel körülbelül 1737 végére lett készen, vagy legalább a karácsonyi legáció után. Ekkor aztán az átrendezett könyvtár számára egészen új katalógust íratott le írnokával, aki ezt be is fejezte a következő hónapok során. Jánki Péter működése mutatja, hogy saját erejéből, egy rátermett, gondos domidoctus meddig juthatott el, könyvtárosként. Az ő idején készült katalógus már a könyvek nyomtatási helyét és idejét is gyakran tartalmazza. Természetesen bőven akadnak hiányosságai, például nem tudott angolul, ezért Libri Anglici megjelölés helyettesíti az érthetetlen nyelvű kötetek pontosabb leírását. A katalógus keresztutalásai is erősen hiányosak, így nagyon szóródnak a műfajilag összetartozó, vagy különféle címeken leírott, másként viszont azonos munkák. Ez elég súlyos hátrány. A rendszavazás, valamint a járulékos, vagy szakirodalomból kideríthető adatok szinte teljes hiánya ellenére mégis messze fölé emelkedik az olyan alkalmi vagy átvételi jegyzékeknek ez a katalógus, amelyekkel beérték a korábbiak, s nemegyszer még egy évszázaddal később is elboldogultak. Jánki Péterénél sokkalta igénytelenebb, minden impresszum adat híjával készült listák még Péczely könyvtároskodása (igazgatása) idején is találkozunk. A professzorok által vezetett könyvtárban mindjárt, Maróthi úgynevezett aukciós katalógusától kezdve, az említett hiányosságok és hibák fokozatosan megszűntek, és számos apró részletben, még az ábécé rendjében is megmutatkoznak a kisebb-nagyobb eltérések. Ezért rendkívül tiszteletre méltó és mintegy vízvázasztó a könyvtár történetének első reánk maradt katalógusa, az utolsó, még nem professzori felügyelettel működő, közvetlenül a városi tanács gyámkodásával felhatalmazott és a tanácsnak felelős bibliothecarius ordinarius alkotása. Jánki Péter után, nem egészen világos folyamat eredményeként, Piskárkosi Szilágyi Sámuel emelkedett elsőül a könyvtárvezető tisztségébe. Egy korábban ismeretlen törvényfogalmazványban 1738-as kelet is fölbukkant, igaz, példaként. A javításokkal teli fogalmazvány részletei az iskolatörténetben ismeretes törvényektől eltérnek, végül a Bibliothecae Praefectus kifejezés is fölbukkan. Nem ismerjük a törvény részletes megvalósulását vagy végleges alakját, valószínűleg egyik változat azon az úton, amely ajánlás és kipróbálás után állandósult, s ettől kezdve a *Bibliothecarius Ordinarius* szinte mindenben alárendeltjévé vált a Praefectusnak. Amikor még nem így volt, a könyvtáros diák mindazt maga végezte, szabadon, illetve városi hatóságnak felelősen, amit később tilalmaztak a rendelkezések, illetve a rector professor, a tanári kar stb. engedélyéhez kötöttek. Ezért a törvények nyomán áttekinthetjük, miből állott a feladatkör. A pontosabb és részletezett, bibliográfiailag is igényes katalogizálást senki nem tanította és senki nem kérte számon a könyvtárostól. Vagyontárgyként kellett elszámolnia a könyvekkel, valamint a szintén reá bízott vagyontárgyakkal, amelyek hagyományos őrzési helye a könyvtár volt. Beszerzést, kölcsönzést, kötetést, átrendezést belátása szerint és ügyessége szerint végezhetett. Az anyagi ügyeket, átvételt stb. gyakran a senior jelenlétében, vagy vele együtt intézett, aki azonban nem volt idegen a könyvtárosi ügyintézésről sem, mert előzőleg maga volt a könyvtáros. Valószínűleg a reá bízott pénzzel is szabadabban bánt, kapcsolatai szerint kölcsönzött is. A nehezebben megszerezhető, hozzáférhető könyvek kölcsönzésében is alkalmilag nagyobb szabadságot engedett meg magának. Helyben olvasást, nyitvatartást, kölcsönzést a délutáni órákban végzett; délelőtt a fontos előadások voltak. Szobája a könyvtárterem mellett volt, a könyvtárhoz tartozott, tehát alkalmilag a hivatalos időn túl is elérhető volt az érdeklődők számára. Mindenben megfelelt a diákelet lehetőségeinek és követelményeinek.

8. Az állomány összetételének néhány jellemzője

Legtermészetesebb úgy képzelnünk, hogy egy átlagos nyugat-európai protestáns főiskola könyvtárának szerény hasonmását találta Debrecenben az ide sereglett diákhad. Bibliák, eredeti nyelven, Calvin, Luther, Melanchthon és a németalföldi meg a svájci ortodoxia legfontosabb szerzői, valamint ellenfeleik fontos kézikönyvei, a cáfolatokkal együtt, egyetemi értekezések, a humanista iskolázásban használatos klasszikusok sora, filozófiai és vegyes természettudományi munkák kisebb száma, térképek, földgömbök, néhány érdekesség, ritkaság, hártakódex, oklevél... Az állomány elég sűrű cserélődéséről elmondottak miatt nem célravezető elemeznünk, hogy mi minden nincs meg, pl. hazai, vagy egyenesen debreceni szerzők munkáiból. A magyar nyelvű munkák hiányát jórészt megokolja, hogy csekély kivétellel nem voltak részei a felsőbb szintű oktatásnak. Az ismert vad kikövetkeztethető állomány egyik fontos jellemzője az angol könyvek aránya. Az 1706-ból maradt jegyzékben az angol munkákat a következő arányban találjuk:

téka	polc és sorszám
4.	1,19 3,21
6.	4,14
7.	2,9 - 21 3,3 - 30
8.	1,1 - 3 3,1-2
9.	1,3 3,5 - 8 3,18 3,21
	3,25 7,1 - 15
14.	2,8 3,1 - 6 3,11
15.	5,1- 9 7,3

Nem ismerjük a 12-13. téka állományát, és nincsen angol kötet az 1-3, 5 és 10. tékában. A kolligátumokat sem becsülhetjük föl, így is egészen hasonlóan találjuk az irányt, mint a nagybányai könyvtár 1696 előtti állományában, azaz kb. egytizede a könyveknek angol nyelvű (158 kötet, amennyire megállapítható). Ennek az arálynak a súlyát akkor érzékelhetjük igazán, ha meggondoljuk, hogy Németalföldön, valamint német környezetben tanultak a diákok, s holland, német, francia munkákból mindössze egy-egy Biblia, szótár és német káté van! Ezekhez mérten az angol nyelvű könyvek aránya nagyon meggondolkodtató, s figyelmeztet a puritán teológiai hatás rendkívüli mértékére, ami természetesen nem jelenti, hogy csak puritán munkák voltak meg angolul, sőt, egész sor szerzőt nem találunk más hazai könyvtárakban sem, akiket pedig használtak, s akiktől magyarra fordítottak a XVII. században.

A könyvtárat természetesen nem ábrázolja teljességében egyetlen vonás. De ha a későbbi könyvjegyzékekben is alig csökken ez az arány, a német-francia művelődés hatásának erősödése dacára, akkor ezt a puritán hatást tartósnak kell vélnünk. 1761-ben Szikszai György könyvtáros 106 kötetet szerzett, ezek tizede is angol; exseniorként a következő évben maga küldi Biefield angol munkáját 1640-ből. A közvélemény feledi, hogy Perkins hatása Amesiusét is megelőzte, azaz a XVII. század legelejétől számolhatunk a puritánság fokozódó érvényesülésével. Ennek kései hatása látszik a XVIII. századi könyvtáron. Az itthon tanultak képzésére szolgált a könyvtár, s csupán a külföldről frissen hazatért academici könyvtárával és eszméivel együtt hatott a diákság ama részére, amely sem képes, sem alkalmas nem volt külföldi tanulmányokra. A mindenkori tananyag az oktatóktól függött. Ők elsősorban a külföldön megszokottat folytatták itthon, s csak e mellett jutott szóhoz egyéni vélekedés és

honi követelmény. A könyvtár állományából tehát a kollégiumi oktatásra csak kisebb részben következethetünk. Aukciók révén új és régi kézikönyvanyaghoz sokan juthattak. A hatások elhúzódásának az iskolarendszer sajátosságai kedveztek. A friss hatásokkal együtt elfogadott könyvtípusokat akár századokig használtak.

Mindezek a vonások megmutatkoznak azon, hogy az 1706-tól és 1714-től használt könyvtárjegyzék illik a XVII. század németalföldi és svájci ortodoxia vonalába, s az angol könyveken kívül nincs olyan határozott jellemző, amely a hasonló igényű és lehetőségek között működő könyvtáraktól élesen megkülönböztetné. Ez a diákság szellemét is tükrözi. Ők maguk gyűjtöttek adományokból és vásárlásból, s nem könyvkedvelő főúr ajándékozta magánkönyvtár alkotta magát s irányzatát a gyűjteménynek. A *Helveticae Confessionis Addictorum* megjelölés, mint a könyvtár neve, teljességgel érvényesült az állományon és egyetemesen jellemezte a könyvtárat.

III. A XVIII. századi változások

1. A könyvkultúra feltételeinek alakulása Magyarországon és az oktatási reform hatása a Kollégium Könyvtárára

A szatmári béke utáni nyugodt építőmunka megváltoztatta az egész ország kulturális képét. A XVII. század és a Rákóczi-szabadságharc viharai elmúltával főként a harci események sújtotta török hódoltsági területeken mutatkozott látványos előrelépés, annak ellenére, hogy a könyvkultúra felvirágzásának Magyarországon számos akadálya volt. A legnagyobb nehézséget a megkésett fejlődés következtében a szűk hazai könyvpiac és olvasóközönség, a tudományok latinnyelvűsége jelentette. A hazai könyvforgalmat a protestáns egyházak szempontjából a szerény társadalmi igényeken és szűkös anyagi-technikai lehetőségeken kívül egyházpolitikai érdekek is korlátozták. A művelődési restauráció hatalmas feladatához a katolikus egyház szinte „kizárólagos szabadalmat” kapott.

A debreceni Coetus Bibliothékájának fejlődése az országos fellendüléssel egyidejűleg, az 1730-as évek második felében gyorsult föl. A helyi események mozgatója az a folyamat volt, amelynek eredményeként a református egyház vezetése - így Debrecenbe a Kollégium ügye is - világi ellenőrzés, majd irányítás alá került. Ez a vezetés az adott anyagi és egyházpolitikai lehetőségek között következetesen érvényesítette igényeit az oktatásban. Céljaiban természetesen egészen más ez a világi befolyás az 1730-40-es években, mint a század utolsó évtizedében, amikor Domokos Lajos, mint a Kollégium kurátora, olykor teológiai szakkérdésekben is erőszakosan élt hatalmával. Az 1739-től rendszeresen ülő Konzisztóriumban a Kollégium professzorai és a debreceni lelkészek eleinte jelentős súllyal képviselhették elveiket, mivel műveltségük alig különbözött a Konzisztórium világi tagjaitól. Illusztrálja ezt a szemléleti egységet a Konzisztórium 3 világi és 2 egyházi tagjának Osterwald fordítása, amely a racionalizmus hatásáról árulkodik, és elhatárolja magát a „Fanatica” kegyességtől és a deizmustól egyaránt. Míg a század közepétől fogyatkoznak a református világiak műveltségében a későbarokk elemek, az 1730-as években még előfordul, hogy előkelő debreceni polgárok Kollégiumra hagyományozott könyvtárában kisebb a világi művek aránya, mint egyes lelkészi hagyatékokban. Amint a Habsburg-dinasztia is megfosztotta kulturális szuverenitásától az általa mindvégig minden eszközzel támogatott Római Katolikus Egyházat - hogy az államérdeknek megfelelő irányba fordítsa az állami (azaz katolikus) iskolarendszert - a református világi vezetők is hasonlóan jártak el. A Debreceni Kollégium korszerűsítésében alsó és középszinten főként a magyarnyelvűség és az aritmetika oktatása terén mutatkoztak sürgető tennivalók. (L. Maróthy György javaslatait.) Akadémiai szinten a könyvtár állomány-építése szempontjából a legújyszerűbb a nemes ifjak speciális képzésének és ezzel kapcsolatban a jogászképzés szükségességének felvetése, illetve a modern európai nyelvek és a kísérleti fizika oktatásának sürgetése volt. („Fundetur Convictus pro nobilibus intra muros Collegii”, „Tradatur Jus”, „Lingvae Europae”, „Procurentur Instrumenta Philosophica et Mathematica”). Mindaz, ami az 1740-es évek tervezeteiből megvalósult - a főiskolai tagozat két „generális classisokra”, teológiai és filozófiai tagozatra bontása, Piskárkosi Szilágyi Sámuel, majd Hatvani István kísérleti fizika tanítása, a jogászképzés - megvalósíthatatlan lett volna színvonalas hazai és nyugat-európai tankönyvek, illetve a Kollégium Könyvtárának jelentős fejlesztése nélkül.

A könyvtár története, akárcsak a Kollégiumé, számtalan homályos, ma már tisztázhatatlan körülményt rejteget. A Jánki Péter-féle katalógusból ítélve a bibliothéka 2700 kötetes állománya - amely osztozott a „Tatár égette, Török hammazta Haza” sorsában - az 1730-as

években a teológia, a szent nyelvek tanulmányozását és a hagyományos kartézianus műveltséganyag elsajátítását tette lehetővé. Kollégiumi könyvtár volt, amely nem tűzhetett maga elé bibliofil célokat és nem gyűjtött „szépirodalmat” sem. A filozófiát, orvostudományt, jogtudományt, egyetemes történelmet, csillagászatot, botanikát azonban már ekkor néhány jeles alkotás képviselte. A számos XVII. századi angol és németalföldi szerző mellett Descartes, Cocceius, Keckermann és Erasmus művei jellemzik leginkább az állomány összetételét, amelyben a harmincas években feltűnnek az első francia grammatikák és wolfiánus szerzők. Hiányok mutatkoznak azonban még az ókori filozófusok műveiből is, nemhogy a legfrissebb nyugat-európai irányzatok képviselőiből és a természettudományok újabb eredményeit alkalmazó tankönyvekből. Kevés klasszika-filológiai kézikönyv, lexikon, modern jogi, földrajzi és történelmi munka volt.

A reformtörekvéseket energikusan támogató Maróthi György életműve a kollégiumtörténet egyik legismertebb fejezete. A könyvtárban kétségkívül ő teremtette meg a továbblépés feltételeit, így alapozta meg a Sinai korában kezdődő virágzást. Már peregrinusként a könyvtár érdekében tevékenykedett, amikor Domokos Márton utasítására a magisztrátus pénzén globusokat és 127 művet vásárolt. Debreceni működése során a „Coetus Bibliothecáját... rendre és jó lajstromba” szedette. Ezalatt alaposan megismerkedett a gyűjteménnyel, kiismerte hiányosságait, „confusus” voltát. Természetesen egy elsősorban lelkészképzést szolgáló intézményben az állomány felfrissítése céljából sem akarhatta a teológiai irodalmat kiselejtezni. Ellenkezőleg: szükségesnek tartotta Luther és az egyházatyák műveinek beszerzését is. A már meghaladott teológiai irodalmat viszont értékesíteni kívánta, főként azokat a köteteket, amelyeket a XIX. századig érvényes helyi szokás szerint azért vásároltak meg számos példányban, hogy néhány krajcárért hosszabb időre kölcsönözzék a rászoruló ifjaknak. Szorongató lehetett a helyhiány is, amely szintén arra késztette, hogy aukció útján szabaduljon az esetenként 6-8 duplumtól. Az árverés 1743 augusztusában 1160 forint hasznót hozott a könyvtárnak. Maróthi magánkönyvtárának jegyzéke tulajdonosának széles érdeklődéséről, biztos ízléséről tanúskodik. Mint az eloquentia, a történelem és a matematika professzora a Könyvtár részére főként klasszika-filológiai és ókortudományi irodalmat szerzeményezett. Levelezése szenvedélyes könyvszeretetről árulkodik. Egyik levelezőtársa az a Jacob Christoph Beck volt, aki gróf Teleki Sámuelre is életre szólóan hatott. Maróthi a leglényegesebbnek a gyűjtemény rendszerességét tartotta, illetve azt, hogy tartalmazza teológiából, filozófiából (a kor tudományfelosztása értelmében minden természettudományt ideértve), történettudományból a legjobb szerzők alapműveit, a jog- és orvostudomány kézikönyveit. A könyvtártörténeti irodalom az ő érdemének tekinti, hogy felhívta a figyelmet a későbbiekben oly hasznosnak bizonyult *Acta Eruditorum Lipsiensia* értékeire. Ez a folyóirat tudósított a „Litteraria Respublica” újdonságairól, így megkönnyítette a könyvtár vezetőinek tájékozódását. Mint 1742-ben Domokos Mártonhoz írta, az újság mustráját azért hozta magával, mert a tudományok új eredményeinek nem ismerése „igen sok praejudiciumnak oka: mivel sokan azt gondolják az emberek közül, hogy ma is úgy van a dolog, mint azelőtt 60, 70 s’ száz esztendővel”. E megjegyzés éle azonban a közhiedelemmel ellentétben aligha irányul Maróthi azon tanárkollégái ellen, akik Wetsei Gergely szénior 1737. november 5-e után kelt számadásai szerint 1-1 Rhénes forintot adományoztak a folyóirat előfizetésére. A rendkívüli munkabírást Maróthi, amíg a tanítás szünetelt, a debreceni pestisjárvány idején sem tétlenkedett. Tóth Béla kutatásai szerint ekkor hozta létre a könyvtár IV. katalógusát, amely a Jánki Péter-féle jegyzéken nem szereplő új szerzeményeket is tartalmazza. Ezen új szerzemények megérkezését és Maróthi utódainak, a század könyvtárszervező igazgatóinak tevékenységét azonban a helyi szándékoktól függetlenül, politikai erők is befolyásolták.

2. Könyvforgalom, cenzúra, revízió - egy protestáns könyvgyűjtemény létfeltételei

A tudományos élet elmaradottságából és a protestánsok közjogi helyzetéből egyaránt következik, hogy a hazai protestáns könyvgyűjtemények tartalmilag értékes gyarapodását jórészt a külföldi könyvtermés szolgáltatta. A magyarországi kiadványoknak mintegy felét előállító nagyszombati műhely például felekezeti jellege folytán alig játszott szerepet a Debreceni Kollégium Könyvtárának gyarapodásában, míg a protestáns fél könyvkiadását az előzetes és utólagos cenzúra szempontjai határozták meg. A XVIII. század új jelenségét, a magyar állami könyvcenzúrát a „vértelen ellenreformáció” hívta életre, következésképpen II. József egyik legfőbb célja volt a protestánsok korlátozása.

Mária Terézia 1747-ben szüntette meg a törvényhatóságok könyvvizsgálati jogát és két jezsuitát bízott meg ezzel a feladattal. A két cenzor a Helytartótanács irányítása alatt különösen szigorúan kezelte a katolicizmust, az államot, a „jó erkölcsöt” veszélyeztető, és a vallási közömbösséget vagy új eretnekséget terjesztő műveket. Ugyanezek a szempontok érvényesültek a külföldről érkező könyvszállítmányok vizsgálatában, a könyvrevízióban is. 1749-ben alakult meg a könyvvizsgáló bizottság, amelynek az ötvenes évek végén a felvilágosodást támogató van Swieten lett a vezetője. Az ő hatásának köszönhetően Bécsben liberálisabb volt a revízió, így ellentét keletkezett Bécs és Pozsony között. 1763-ban Barkóczy Ferenc esztergomi érsek hatáskörébe utalták a magyarországi cenzúrát, aki cenzori hatalmát a protestantizmus felszámolása egyik eszközének tekintette. Bár az ő halála után az állam egyre inkább ellenőrzése alá vonta ezt a területet, a Helytartótanács Tanügyi Bizottságának elnökeként az esztergomi érsek még 1776 után is érvényesíthette akaratát. Egy 1772-es rendelet szerint azonban csak a bécsi jegyzékeken szereplő könyveket kellett és volt szabad Pozsonyban elkobozni. Korábban a cenzorok megvizsgálták az Apostoli Szentszék indexét is, és „szekvesztrálták” a rajta szereplő műveket. A bécsi és a római indexek szelleme feltűnően különbözött. Annak ellenére, hogy 1764-ben van Swieten kiszorította az utolsó jezsuitát is az Udvari Cenzúra Bizottságból, a bécsi jegyzék is tartalmazott minden jezsuita és pápaellenes munkát, szabadkőműves iratot, gáláns történetet, protestáns apologiát, sőt magyar nyelvű Biblia és Zsoltárkiadásokat is. Jellegzetes különbség azonban, hogy bizonyos témákat, a „rossz művek egész nemét” a római index mechanikusan tiltotta. (Például a természetjogi műveket.) Általában a római indexre protestáns szerzők ritkábban kerültek, mint katolikusok, „mert a nem katolikusok művei rendszerint már az általános szempontok szerint tilosak, és mint ilyenek könnyen felismerhetők”. Bár mindkét listán szerepelnek friss francia nyelvű könyvek, a római jegyzék igen gyakran avult dolgok ellen hadakozik. Az egyházi és állami szempontok különbözőségét mutatja, hogy Róma kivétel nélkül eltiltja Puffendorf és Heineccius minden fontos írását, Bécs ugyanezen protestáns szerzőknek csak egyháztörténeti műveit. Állam és egyház összefonódásának lazulásakor tehát a cenzúra, melyet az állam kezdetben teljességgel a római katolikus egyház kezében hagyott, az elkülönülés első szakaszában nem felekezetek feletti értelemben vált államivá, hanem ítéleteit II. József koráig az uralkodó vallás államegyházi szempontjai határozták meg.

Nyugat-Európából minden nehézség ellenére jelentős könyvtömeg áramlott az országba. A könyvvizsgálók állandóan panaszkodtak a szállítmányok sokaságára, a peregrinusok pedig arra, hogy nemritkán évekig kell várakozniuk könyveikre. Az ügymenet valóban elképesztően lassú volt: a harmincadhivatalokból a Kamarán át jutottak a könyvek a Helytartótanácshoz, és innen a cenzorokhoz. Ezt a hosszan tartó és kockázatos vizsgálatot diákok és kereskedők egyaránt megpróbálták elkerülni. Erről árulkodik egy Szilágyi Sámuelhez, a Kollégiumi Könyvtár első igazgatójához Bécsből keltezett névtelen levél „igaz szívű” írója: „A könyvek

bé vitele dolgát nem hallgathatom el... ismét nem vittek majd mit is a Posoni revisiora, hanem erdélyi költött neveken lopják bé a könyveket. Ez hiszem meg is lehetne, ha az ellenség szemes nem volna, de... talán azért várokoznak, hogy többeknek kárt tehessenek. Ha annyi politica prudentiájuk volna, hogy a nem féltő könyveket külön téven Poson felé vinnék és azoknak is a szemeket ki szúrnák, s magoknak is használnának, jó volna; ezt magam is commendáltam némellyiknek...” Hasonló ügyeskedést leplezhet Szilágyi Sámuel kérvénye is, melyből kiderül, hogy az ifjúság használatára Lipcséből rendelt könyveket a szállítással megbízott kereskedő „elfeledte” bejelenteni. A könyvesládát a tokaji harmincadosok vették észre és el is kobozták.

Mint alább látni fogjuk, a mennyiségi vonatkozásokon túl figyelmet érdemelnek a peregrinusok és kereskedők által közvetített könyvszállítmányok tartalmi szempontból. Berlász Jenő egyenesen a protestáns peregrináció következményének tekinti a „tudományos jellegű polgári magánkönyvtárak” megjelenését. A könyvforgalom ügyében illetékes tisztviselők elutasító állásfoglalásaiból szintén értékes szállítmányokra következtethetünk.

Mária Terézia uralkodásának második felétől kezdtek az állami és egyházi érdekek elkülönülni, és fokozatosan érvényesült az a tendencia, amelynek értelmében a túrt vallásra vonatkozó, eretnokséget védelmező könyvekkel kíméletesebben jártak el, mint a „gáláns”, „indifferens”, vallásgúnyoló és szabadkőműves kiadványokkal. Míg az utóbbiakat a Helytartótanács két püspök-tanácsosa jelenlétében elégették, a vallási tévelygők ekkor már kevésbé veszélyesnek minősített írásait legfeljebb biztonságos helyre zárták. Igazán új helyzetet azonban csak II. József uralkodása teremtett, akinek toleranciája 1782. évi cenzúrarendeletében is kifejeződött: csupán az ateista és vallásgúnyoló műveket tiltja. Ez idő tájt a bécsi hivatalos lap, a *Wienerisches Diarium* Voltaire műveinek utánnyomásait hirdeti, a Debreceni Kollégium pedig Wiegand pesti könyvkereskedőnél is beszerezhetette a francia felvilágosodás számos alapművét. A II. Józsefet követő időszakot az olvasókabinétek és kölcsönkönyvtárak felszámolása, a Rezensurierungs Kommission újabb 2500 művet tilalmazó indexe jellemzi, ez azonban már nem elsősorban a protestánsok, hanem a feudális rendszer gyökereit támadó politikai írók ellen irányult. 1797-ben forradalmi szellemű művek olvasása miatt feljelentették a Debreceni Kollégium diákjait. A professzori kar röviddel ezután, 1802-ben - a „világosság századának” jelképes záróakkordjaként - az egyik katalógus első lapján kényszerült tudatni a Helytartótanács utasítását: „Veszélyes” művek, nevezetesen Voltaire, Rousseau, Helvetius írásai és Pierre Bayle dictionariuma nem kerülhetnek a diákság kezébe.

3. Az első Bibliothecae Praefectus, Piskárosi Szilágyi Sámuel

Szilágyi Sámuel legkorábbi saját kezű könyvtári bejegyzése 1743 májusából való a Jánki Péter-féle katalógusban. Lehetséges, hogy ekkor csak mint fizikaprofesszor regisztrálta a működési körébe tartozó könyveket, elképzelhető azonban, hogy már ekkor együtt tevékenykedett Maróthival, és csak akkor maradt magára a könyvtárban, amikor Maróthi a klasszisok inspectorságát kapta megbízatásul. A források mindenesetre 1744-től emlegetik Szilágyit Bibliothecae praefectusként. Bár ez a tisztség korábban jogilag nem volt szabályozva, tevékenysége alapján Maróthit tekinthetjük „igazgató” elődjének. Miért vált szükségessé, hogy 1744-ben a Kollégium felettes hatósága igazgatót (helyesebben inkább felügyelő professzort) állítson a könyvtár élére? Egyrészt a városi tanács reformszándéka, másrészt a könyvforgalom fellendülése megváltoztatta a könyvtár beszerzési lehetőségeit. Ha az intézmény élni akart e lehetőségekkel, lépést kívánt tartani a tudományok fejlődésével, változtatnia kellett a korábbi esetleges, véletlenszerű szerzeményezési gyakorlaton. Az új feladat

határozott elképzeléseket, tapasztalatot, bibliográfiai tájékozottságot igényelt, és ezt a korábbi rendszertelen professzori felügyelet már nem biztosíthatta. Mindezekon kívül felmerült a felelősség kérdése is. A felvilágosult abszolutizmus irányába fejlődő központi hatalom ekkortájt kezdte fokozatosan ellenőrzése alá vonni a városgazdálkodást és az oktatás szervezetét. Debrecen város vezetői ezekben az években kényszerültek elválasztani a politikai és egyházközséget, így több okból kénytelenek voltak szigorítani minden anyagi vonatkozású ügyet, így a könyvtári ügyvitelt is. A diák autonómia sorvadása, a diák tisztségviselők szerepének névlegessé válása ráadásul általános tendenciája volt ennek az időszaknak. A szerény ütemben fejlődő könyvtár szakmai problémái az 1740-es évekig egyébként sem követeltek elméletileg különösebben átgondolt elintézését. A hagyományos praktikus ügyvitel a diák tisztségviselők (korántsem lebecsülendő) szintjén is megoldható volt.

Szilágyi Sámuel irodalmi tájékozottságával, műveltségével, nyelvújításhoz való viszonyával idős korában is kivívta a debreceniekkel szemben igencsak mértéktartó Kazinczy elragadtatását. Csupán válogatott irodalmi munkáinak, matematikai-fizikai feljegyzéseinek pusztulása, illetve „adulteriuma” magyarázzák, hogy szerepét a kollégiumtörténetek eddig alig érintették. Bár az égbolt tanulmányozása közben „exstatikus” lelkesedést volt képes kiváltani tanítványaiból, Szilágyi Sámuel, aki Maróthi és Hatvani szerint is a kísérleti fizika oktatásának meghonosítója volt Debrecenben, a „reáliák tanítása a 400 éves Debreceni Kollégiumban” című összefoglaló tanulmány csak mint Maróthi gyászbeszédének íróját említi. Hasonló a helyzet Szilágyi könyvtári működésének megítélésében is. Nemrég akadt könyvtártörténész, aki közvetlen bizonyítékok (feltételezett) hiányában azt is kétségbe vonta, hogy a kollégiumi könyvtár igazgatója lett volna. Bár néhány éven belül helyesbítették, ez a tévedés jellegzetes és a kortörténet többszemponútú tanulmányozására ösztönző. Már a Millenniumi Értesítőben szerepel az az állítás, hogy a tanárkari jegyzőkönyvek tanúsága szerint „nagy érdemeket szerzett magának mind a könyvtár gyarapítása körül, mind különösen azáltal, hogy 1747-48-ban felállított bibliothéka épülete egészen az ő tervei és személyes felügyelete alatt készült”. Időközben azonban a kutatás szem elől tévesztette a legfontosabb forrásokat, köztük az imént idézett jegyzőkönyvi részletet, amely a könyvtár egyik katalógusában is megtalálható.

Természetesen Szilágyi Sámuel idején sem szűntek meg a könyvtári gyarapodás hagyományos formái: 1744 után is gyakran találkozunk a katalógusokban ajándékozást megörökítő sorokkal. („Libri dono dati” vagy „Series librorum dono oblatorum”.) A gyarapodási naplók még a század végén is megemlékeznek az „Ex oris Belgicis” visszatért peregrinusok adományairól és elhunyt papok, tanárok, szenátorok hagyatékaikról. Az 1730-as évek végétől jelentkező nagy változás a vásárlások útján történő beszerzések gyakoribbá, majd rendszeressé válása. A könyvtár szempontjából azonban a hagyatékok továbbra is felbecsülhetetlen értékűek. A század derekán, a könyvgyűjtés aranykorában a magángyűjtők akár példányszámokban is lépést tarthattak egyes közgyűjteményekkel. (Ez nemcsak a Telekiekre és Széchényiekre igaz, hanem Kölesérihez vagy Kazzay Sámuelhez hasonló vagyonos polgárokra is. A Kollégium egykori deák könyvtárosának, Wessprémi Istvánnak csaknem 700 kötetes szakkönyvtára pedig minden bizonnyal vetekedett egyes intézmények orvostudományi részlegével.)

A könyvtári kiadások és bevételek a gyarapodási naplókban és Szeremley Sámuel perceptor főkönyveiből követhetők nyomon. A pénzügyi helyzet áttekintését nehezíti, hogy a könyvtárnak volt saját kasszája is, így a kiadások bizonyos részét sem a perceptor számadások, sem a gyarapodási naplók nem jelzik. 1744. július 8-án jegyezte fel Szilágyi Sámuel - nyilván Maróthi korábbi, azóta elkallódott számlái alapján - az alábbi 600 Rhénes forint kifizetését:

1. Cotta Uramnak transponált juxta Quiet. D. Cottae	157,30
2. Etei Péter Uramnak Leydába könyvek vásárlására	300, -
3. Ágens Dömjény Gergely Uramnak könyvek árát Bécsbe	142,30
Summa Fl. Rh.	600, -

A Cotta lipcei mechanikusnak küldött pénz bizonyára kísérleti eszközök ára volt. Időnként ugyanis a könyvtár „költésgvetése terhére” vásároltak fizikai eszközöket. Szeremley főkönyve szerint 1745-ben 143 forint 35 dénár „erogáltatott” könyvekre. 1746 és 1749 között a „Bibliothékára való Collatumokból” 552 magyar forint bevétel volt. Ugyanezen három év alatt csak könyvekre 868 forint 59 dénárt költöttek, de ezeken a kiadásokon túl az új könyvtárpépület körülbelül 3000 forintba került. A mindennapos költségeket a Bibliothéka pénzes ládjából fedezték. Ilyen összeg volt 1-2 könyv vagy kisebb könyvszállítmány vételára, a kötetési díjak, a könyvesház reparációja, vagy az ajtózár javítása.

A könyvtár szisztematikus gyarapodását a cenzúra és könyvrevízió kiszámítható akadályai mellett váratlan fordulatok is hátráltatták. Szilágyinak minden követ megmozgatva éveken keresztül kellett leveleznie, tekintélyes kereskedőket, városi vezetőket segítségül hívnia, hogy a van der Aa leideni kereskedőtől rendelt és kifizetett könyvek végre Debrecenbe jussanak, mert van der Aa a nyugták ellenére is egyszerűen letagadta, hogy 252 Belga forintot átvett volna.

Minden nehézsége ellenére a könyvtár szépen fejlődött. A Bibliothécára hagyományozott Kenessey alapítvány terhére 1744-ben 180 forint 8 dénár értékben vásárolhatták meg az *Acta Eruditorum Lipsiensium* 1682 és 1742 közötti évfolyamait. Az 1743. augusztus 15-17-i aukción befolyt pénz szintén lehetővé tette a harmincas években megszokottnál nagyvonalúbb szerzeményezést. Ebből az összegből vették meg például Bayer és Weidler több csillagászati művét, Stephanus lexikonát és Puffendorf Európa történetét is. (Bár az aukción kapott összeg jelentékeny részét nyugat-európai tankönyvekbe fektették, a könyvek ára eladásuk után visszakért a könyvtári kasszába.)

A Kollégium nagy vesztesége, hogy professzorainak gyakran bámulatos könyvgyűjteményén az örökösök osztoztak, így a legtöbb professzori magánkönyvtárnak törvényszerűen éppen színe-java nem került a Kollégium tulajdonába. Az örökösök nélkül elhunyt Maróthi könyvei szerencsére az 1740-es évektől a bibliothéka állományát gazdagítják. Szám szerint sem jelentéktelen, de különösen tartalmilag és bibliofil szempontból rendkívül igényes ez a gyűjtemény, amely tartalmazta például Newton, Wolff, Weidler, S’Gravesande, Musschenbroek, Pardies, de l’Hospital, Hobbes, Machiavelli, Grotius és Puffendorf műveit.

Az európai hírnő orvosprofesszor, Boerhave könyve megszerzésén túl az 1747. év értékes gyarapodása volt az a néhány newtoniánus fizikakönyv és jogi munka, melyeket Szilágyi Sámuel személyesen vásárolt Bécsben. Hosszas bonyodalmak után került a Kollégiumba 1749-ben egy 18 tételből álló szállítmány Newton, Huygens, Gronovius műveiből, illetve klasszika-filológiai kiadványokból.

Szilágyi, akire peregrinációja előtt a Bél Mátyás pozsonyi lyceumában töltött két esztendő - főként Tomka-Szászky János conrector szemlélete - nagy hatással volt, amellet, hogy a gyűjtőkört a természettudományokra is kiterjesztette, abból a szempontból is Sinai méltó elődjének bizonyult, hogy ő kezdte el tudatosan gyűjteni a magyar történelem fonásait. Lemásoltatta például Szalárdi János Magyar Históriáját.

Míg a Kollégiumi pénzkezelést lazaság jellemezte, a könyvtári elszámolások Szilágyi idejében igen precízek. Talán ennek a példás rendnek is volt szerepe abban, hogy 1749-ben a gazdasági ügyek felügyeletével bízták meg. Mai szemmel is túl hivataloskodónak tűnik, ahogy az igazgató a megérkezett könyveket átadta a könyvtárosdiákoknak: „E specifikált könyveket ugyan azon napon resignáltam Bibliothecarius Kenessey Péter uramnak, Szilágyi Sámuel m. k.” „Recognoscáom Kenessey Péter Biblioth. Coll. Debr. Mpr.” A hivatalából leköszönő könyvtárost olyan szigorral számoltatták el utódja jelenlétében, hogy a hosszú számoszlopok után következő „felmentetik” kifejezés szó szerint értendő.

A könyvek katalogizálása szintén igényes, gondos munkáról árulkodik. A leírások bibliográfiai színvonala megfelel a kor követelményeinek. A negyvenes években elvárták a praefectusok, hogy a növedéknaplóban szerepeljen a beérkezett művek kiadási helye és ideje, kötése, rétalakja és vásárlási ára. A katalógusok a következő ismérveket örökítik meg: Szerző-Cím-Kötetszám-Kiadási hely-Kiadási év-Rétalak-Kötés-Théka-Ordo-Liber. (Az utóbbi három adat a könyvek pontos besorolási helyét jelöli.) Például: S' Gravesand (Guil. Jac.) Physices elementa Mathematica experimentis confirmata, sive introductio ad Physicam newtonianam. Vol. 2. Leiden, 1742. 4° perg. E. V. 15. (Tehát az E jelű tékán alulról az V. polcon, balról a 15. könyv.)

Szilágyi könyvtári tevékenységére talán az új könyvtáráépület létrehozása tette föl a koronát. A régi könyvesházban az állományba sorolt könyvek is alig fértek, nemhogy a több száz eladandó tankönyv. (L. alább.) Szücs István várostörténetében említi, hogy az újjáépítés előtt a könyveket helyszűke miatt több helyiségben kellett tartani. Egy részüket tárolhatták a senior és a többi tisztségviselő szobájában, sőt zárt ládákban az auditoriumokban is. Ezért volt szükségzerű egy új, tágasabb bibliothéka építése.

Egy évszázadokon át fejlődő könyvgyűjtemény olyan érzékeny a hirtelenkedve előidézett változásokra - amivel egy költöztetés vagy átrendezés járhat - mint egy növény az átültetésre. Szilágyi Sámuel és segítőtársa, Makai Ferenc bibliothékárius körültekintően, átgondoltan, és olyan lelkiismeretesen oldották meg a feladatukat, hogy csak egyetlen könyv veszett el. Az új, két részből álló „Domus Bibliothecae” szomszédos volt a lebontott régi teremmel. Méreteiről nincsenek pontos adataink, de a katalógusok alapján is reálisan következtethetünk. A könyvtárakban ésszerű kényelmi és biztonsági okokból alakult ki az az ősi szabály, hogy a nagyméretű folio köteteket az alsó két polcon tárolták. Egy „ordó”-ban (polcon) átlag 15 folio kötetet helyeztek el, így egy thékának közel két méter szélesnek kellett lennie. A thékajelzések szerint a század közepén több mint 20 théka volt. Az ablakokra, ajtókra és festményekre tekintettel tehát a könyvtár legalább 10 x 7 méteres lehetett, még abban az esetben is, ha nemcsak a fal mellett tartottak thékákat. Az átépítés körülményeit Hatvani István örököltette meg „a professzorok nevében és óhajására”: „...Tisztelendő és Érdemes Szilágyi Sámuel professzor öt éven és néhány hónapon át a könyvtárigazgatói tisztelet gondosan ellátta, a könyvtárat a legjobb szerzők holland, német és svájci kiadásaival gazdagította, a könyvtár csekély éremgyűjteményét is ritka ezüst és bronz érmekkel növelte, feladatától a legnagyobb tisztességgel vált meg. Az utóbbiban mindenek előtt kitűnt pontosságával, erényeivel, nemcsak mint annak indítványozója, hogy az új könyvtáráépület fölemelkedjék, mivel a régi már nem volt alkalmas a diákság stúdiumainak támogatására és a csekély könyvállományt sem volt képes befogadni, ő maga felügyelt az egész épületre, irányította a kőművesek munkáját, az ajtók, ablakok, thékák, polcok arányairól és elhelyezéséről rendelkezett, az épület helyiségeinek előkészítését és pompás díszítését meghatározta... Hogy ezen dolgokról nehogy tájékoztatlan legyen az utókor, hálánkat feljegyzésre méltónak ítéljük...” Az új könyvesház a Kollégium egyik ékessége lett, amelyet megmutattak az előkelő vendégeknek, így a városba látogató II. Józsefnek is.

Szeremley perceptor számadásai szerint 1747 és 1749 között „épületekre” - azaz építkezésre és tatarozásra - összesen 6000 magyar forintot költöttek. Mivel nem minden összeg rendeltetését tüntették föl, a könyvtárépítés költségeiről csupán annyit tudunk, hogy az legalább 2800, legfeljebb 4000 forint lehetett.

A könyvtár berendezésének gazdagodását helyiségleltárakból ismerjük. Az első összeírás még nem sorolja fel részletesen a Bibliothéka ingóságait; a természettudományos különlegességeket, ásványokat például egy pontban ismerteti, míg a későbbi leltárak darabonként említenek minden tárgyat, és a lista végén külön az évi gyarapodást. A leltárak esetenként a berendezési tárgyak helyére is utalnak, így elég pontos fogalmunk lehet a terem kinézetéről. Egy kisebb előcsarnokszerű helyiségben négy pulpitus volt, egy pénzesláda, a falon barométer és a könyvtárlátogatókra vonatkozó előírások függtek. A bibliothéka közepén három asztal volt és kilenc szék, sőt a hatvanas években egy orgona is. A kuriózumok gyűjtése ekkoriban - magánkönyvtárakban is - nagy divat volt. A könyvtári leltárakban külön csoportot képeznek a fegyverek, paizsok, sisakok, raritások, „megdöbbenő nagyságú csontok”, mamutfogak, tengeri kagylók. A látványos darabokat ezek közül is szem előtt tartották. E tárgyak jó része megtalálható a könyvtárból kifejlődő múzeumok vagy természetrajzi szertár gyűjteményeiben. Díszére válhattak az egykori könyvtártermeknek a globusok, címerek és festmények is. Mária Terézia képmása bizonyára jól látható helyen függött, II. Rákóczi Ferenc képéről ezt nem tételezhetjük fel. Az éremgyűjtemény ajándékozás révén állandóan gyarapodott. Balogh Ádám bibliothekarius idejében (1751-1753) 81 numizmat számláltak. Leltárba vették a könyvkatalógusokat, gyarapodási és kölcsönzési naplókat is. (Csupán e leltárakból tudjuk, hogy volt külön thékák szerinti, helyrajzi napló.) Érdeklődésre számíthat Vetsei Sámuel számadásában a 20. tétel: „Exuviae biblicorum sacrarum binae, ex flammis sacro huic libro Agriae admotis ereptae.” Anélkül, hogy Komáromi Csipkés-bibliák sorsáról folytatott vitát eldönthetnénk - hiszen e két megpörkölt bibliafedél mementóul szolgáló hamis „protestáns ereklye” is lehet - figyelemre méltó, hogy több, közel egykorú debreceni forrás beszámol az Egerben végrehajtott könyvégetésről.

1749. november 12-én úgy határozott a tanári kar, hogy a Kollégium gazdasági ügyeinek rendbetételére Szilágyi Sámuel tételt kéri föl, aki engedett a kérésnek. Ugyanezen a kari ülésen döntöttek arról is, hogy a két legifjabb professzor felváltva fogja a könyvtár és a klasszisok felügyeletét ellátni. (Tulajdonképpen ekkor vált törvényessé a korábbi gyakorlat.) A tisztségek gyakori változtatása azonban nem vált be: az érintett munkaterületekhez egyre inkább speciális adottságok voltak szükségesek, eredményes művelésük szakmai tapasztalatot kívánt, így ez a határozat terv maradt.

Szilágyi Sámuel olyan időszakban állott a könyvtár élén, amikor a protestantizmus helyzetéhez és a mostoha debreceni körülményekhez képest minden lehetőség megvolt a könyvtár-jellegű intézményekben oly szokatlan látványos előrelépéshez. Hivatali elődje, és a városvezetés megteremtették a harmincas évek végétől a korábbinál nagyobb mértékben vásárlásokra alapozott „európai távlatú” könyvbeszerzés anyagi feltételeit. Ő maga nem csupán gondoskodott a színvonalas ügyvitelről, szigorú elszámoltatásról, tartalmas gyarapodásról, hanem még az erőgyűjtés szakaszában számolt az új helyzet következményeivel. Ezért épült fel az új bibliothéka, amely a század 90-es éveig meg tudott felelni az előre nem látható mértékű gyarapodásnak, miközben igazi barokk teremkönyvtárrá fejlődött.

4. A könyvtárhasználat rendje és a használók köre

A század közepén érvényes szabályok szerint a könyvtárból a szigorú állományvédelmi előírások betartása esetén kölcsönözni is lehetett. Ez annál inkább indokolt volt, mert az előírt nyitvatartási idő nem volt elégséges helybeni olvasáshoz-tanuláshoz. Nem engedélyezik viszont a városokon kívülre való kölcsönzést. Az 1744 utáni változást tükrözik azok a (végső formájukban 1751-ben megfogalmazott) új rendelkezések, amelyek tiltották, hogy a bibliothékárius a könyvek átrendezése, a kopott példányok megújítása körül a könyvtárigazgató tudta nélkül bármit is tegyen. Ugyancsak tilos volt az igazgató tudta nélkül a kasszához nyúlnia. Előírta a rendelkezés, hogy a „könyvtárat meghatározott napokon és órákon, azaz szerdán és szombaton egy órától három óráig nyitva tartsa, és a könyveket kérő iskolai polgároknak életkoruk és tudományokban való előmenetelük szerint azokat olvasás végett átadja. A becsesebb és ritkább könyveket a könyvtárigazgató tudta nélkül senkinek ki ne adja...” Elgondolkodtató része a törvénynek, hogy „mindenféle idegennek és vendégeknek, különösen nem felekezetünkbelieknek, a könyvtárba való menetelt meg ne engedje; akik be akarnak jutni, azokat engedélyért a könyvtárigazgatóhoz küldje”. A feudalizmus korában mind a magángyűjtemények, mind a különféle egyházak főiskolai könyvtárai zárt intézmények voltak, melyek használata a fenntartó engedélyétől függött. Angliában 1759-ben nyílt meg az első nyilvános könyvtár, Magyarországon hasonló lépésre csak az 1770-es években került sor. Debrecenben azonban a félelem és a bizalmatlanság képében sajátos helyi indítéka is volt ennek a szigorú elzárkózásnak.

A tiltott könyvek jegyzékein jó néhány szerepelt a bibliotheka új szerzeményei közül. Ráadásul a könyvtárban mindig is voltak állományba nem sorolt könyvek, hagyatékok. A Kollégium tanárai és felettes hatóságai, bár felkészültek a legrosszabbakra, ez idő tájt valószínűleg nem rendelkeztek bizonyítékokkal a diákság soraiban tevékenykedő spionokról, bizakodhattak abban, hogy az ellenséges érzületű idegenektől való elzárkózás megvédi őket. Az 1770-es években már pontosan tudták, hogy még a konzisztórium ülésein elhangzott dolgokról is értesülnek Egerben és a „religiosumokban dolgozó” igen nagy urak. A rejtegetni való könyveken kívül a könyvtár tulajdonában lévő II. Rákóczi Ferencet ábrázoló festmény sem „mindenféle idegeneknek” való látványosság lehetett.

A könyvtár a városban lakó polgárokat nem akadályozta a gyűjtemény használatában. Olvasói tömegekről természetesen a XVIII. század végéig nem beszélhetünk, legfeljebb szűk csoportokról: az olvasás csak a reformkorban vált társadalmi méretű szokássá. A helyi értelmiségi csoportok nem állottak idegenként a Kollégium kapujában: a hitbeli egység kötelékén túl, jórészt a Kollégium nevelte őket. A város nem csupán magáénak érezte a tőle egzisztenciálisan is függő „Schola nostra” könyvtárát, hanem a szenátus olykor könyvkötési ügyekben is utasította annak tisztviselőit. A tekintélyes polgárok, a konzisztórium tagjai tehát nyilvánvalóan szabadon kölcsönözhetek. Figyelembe véve a könyvet használó rétegek - egyházi és világi értelmiség, városi tisztviselők, művelt kereskedők - szoros összefonódását, az a tény, hogy a kölcsönzést csak a város határain kívülre tilalmazták, azt jelenti, hogy a könyvtár a tanuló-ifjúságnál jóval szélesebb körben működött nyilvános intézményként.

A ráánkmaradt századvégi kölcsönzési naplók arról is árulkodnak, hogy a Konzisztórium tagjai, a professzorok és a deák tisztségviselők nemcsak tekintélyük alapján, hanem az általuk olvasott művek számát tekintve is méltán szerepelnek a naplók első lapjain. A deákok között egyetlen kiváltság érvényesült, az egyéni tehetség, amelynek elismertetése praeceptor állást vagy egyéb pozíciót - következképpen az átlagosnál több lehetőséget eredményezett. Lengyel József (senior, majd göttingeni tanulmányok után professzor) például egyszerre kölcsönözte ki az „Euvres Complettes d’Helvetius” 10, az „Euvres Complettes de Voltaire” 4,

és a „Les Œuvres de Saftsbury” 3 kötetét. A század utolsó évében Szikszai György debreceni lelkész más könyvekkel együtt szintén magához vehette Voltaire 6 művét. Ez is arra vall, hogy a kölcsönzés egyes időszakokban túlzottan liberális volt. Így fordulhatott elő az a kirívó eset, hogy Szikszai Benjámint kollégiumi esküdtbíró kunyhójának leégésekor 40-nél több saját könyve mellett a bibliothéka 34 kötete is elpusztult. A város határán kívülre azonban valóban csak külön igazgatói engedélyre adhattak könyveket, de ez sem lehetett ritka esemény, mert Hatvani István egy leltár alkalmával a könyvtár tartozékai között sorolta fel a „városon belül és kívül” kölcsönzött művek katalógusát. Sinai Miklós idejében (1760-1791 között) bizonyára megritkultak a városon kívüli kölcsönzések, mert ő a gyűjtemény őrzését tartotta elsőrendű feladatának. Saját könyvtárára és a Kollégiuméra egyaránt sárkányként vigyázott. Egyes források szerint a látogatókkal nem volt szívélyes és „bizonyos materiául... megkérdőjelezve” inkább megkereste és kiírta a szükséges adatokat, mintsem hogy a könyvet kiadja kezéből. A század hetvenes éveitől az első nyilvános könyvtárak és a polgári jellegű olvasóközönség megjelenése után megvolt tehát annak a veszélye, hogy a Kollégium Könyvtára egy tetszőlegesen szűkíthető körre korlátozza nyilvánosságát.

5. Külföldi könyvek árusítása a Kollégium könyvtárában

Valószínű, hogy korábban is szervezeten jutott az ifjúság bizonyos kiadványokhoz, főként a helyi nyomda termékeihez vagy kátekhoz. Az oktatás reformjának mégis fontos új eleme volt, a Kollégium életében komoly változás, hogy 1743-ban nagy tételben nyugat-európai könyveket, tankönyveket kezdtek árusítani. Más erre alkalmasabb intézmény nem lévén, a könyvtár kurzustárként, könyvesboltként és „tankönyvellátóként” működött. Ebben a korban, amelyben vallás, tudomány és művészet önállósodása sem valósult meg - amikor fiziko-teológiai és csillagászati tankönyvek születtek - a hasonló funkcióbeli differenciálatlanság egészen természetes volt. Az árusítás során figyelemre méltó modern munkák jutottak a debreceni tanuló ifjúság kezébe. Előfordult, hogy Weidler matematikai művéből 36, Musschenbroek fizikájából 22, Cellarius egyetemes történelméből 99 példány volt raktáron. (A felsorolt könyvek közül a csillaggal jelölt - mai szemmel többségükben vallási és politikai szempontból egyaránt veszélytelennek tűnő művek - szerző és cím szerint szerepelnek indexen.) 1744-ben árulták Cocceius (55 pld.) és Fenner (85 pld.) teológiáját, Calepinus szótárát (26 pld.), 1745-ben héber és görög régiségeket, Baumeister logikáját és metafizikáját (10-10 pld.), Heineccius filozófiáját (30 pld.), Tursellinus egyetemes történelmét (12 pld.) és néhány klasszika-filológiai művet. Az utóbbiakat és az 1744-1749 között eladott könyvek jegyzékeit Szilágyi Sámuel kivétel nélkül saját kezűleg jegyezte fel a katalógusban: „Anno 1745 d.5. junii érkeztenek Bétsből Ágens Dömjén Gergely Uram által szereztetett könyvek é következő lista szerint. 1745 augusztusában újabb szállítmány érkezett többek között Cellarius Ortographiája (3 pld.) Nieuport de ritibus Romanorum (21 pld.), Heineccius elementa iuris naturae et gentium (13 pld.) c. műveivel. Ugyanazon év november 20-án Tursellinus egyetemes történelméből újabb 30 példány, november 24-én pedig egyetemes történelmi, filozófiai, földrajzi, csillagászati és klasszika-filológiai munkák érkeztek. Köztük: Pardiesii descriptio globi coelestis (1 pld.), Heineccii jus naturae et gentium (15 pld.), Locke de intellectu Humano (2 pld.), Köhleri Geographia Veteris et media Germaniae (1 pld.), Puffendorffii Historia Europae (10 pld.), illetve Németország és Magyarország térképe (7, ill. 14 pld.) Ismerjük néhány 1743-ban eladott könyv vásárlói névjegyzékét is. A vásárlók nagy többsége diák volt. Sőt, a hasonló szállítmányoknak gyakran tetemes részét végleg a könyvtárban tartották, hogy néhány krajcárért azok a diákok is kölcsönözhesék, akik saját példányt nem vásárolhattak.

Az értékesítés a XVIII. század folyamán mindvégig a bibliothékárius deák kötelessége volt. 1759-ben a tanári kar ülése határozott Pictet Debrecenben nyomtatott teológiájának árusításáról, de forgalmaztak több száz példányban Bibliát, 1772-ben 3600 példányban katekézist, 1770-ben héber grammatikát és Gelei Katona kánonjait, római klasszikusokat, 1757-ben Schrader kronológiáját, Gotsched német grammatikáját, Brucker filozófiatörténetét, 1794-ben Bod Péter egyháztörténetének 201 példányát, Schröek egyháztörténetét, „Magyar Hunyadi” 74 példányban, Kézai Simon krónikáját, és a „Robinson der Jüngere” 67 példányát. Az 1800. évtől értékesítették Karacs Ferenc Itália, Pannónia és Gallia térképeit 300-1100 példányban. A töredékesen és véletlenszerűen ránkmaradt dokumentumok is meggyőzően érzékeltetik ennek a tevékenységnek a jelentőségét. Hogy mennyire korszerűek voltak ezek a művek, arra az a legjellemzőbb, hogy például Nieuport római régiségtanát az 1777. évi után még az 1806-os Ratio Educationis is ajánlja. A debreceni oktatási reformnak pedig világnézeti szempontból az volt a döntő mozzanata, hogy 1743-tól a korabeli Európa legmodernebb és legszemléletesebb newtoniánus fizikakönyvét használhatták.

6. Szathmári Paksi István és Hatvani István működése. A könyvtár anyagi helyzete a század végéig

1749 októbere és 1753 májusa között az elődeihez hasonlóan nyugat-európai egyetemeken képzett Szathmári Paksi István igazgatta a könyvtárat. A források meglehetősen szűkszavúan tárgyalják ezt a korszakot. Szathmári István rövid működése a tanárkari jegyzőkönyvek szerint sem hozott fordulatot a könyvtár életében, de minden jel arra vall, hogy Maróthi és Szilágyi Sámuel szellemében folytatta tevékenységét. A gyarapodási naplókban Szathmári István kézírásával is találhatók Newton-, Huygens- és Wolff-művek. Az ő idejében érkezett a könyvtárba a korai felvilágosodás talán legnagyobb hatású alkotása, Bayle történeti-kritikai szótára, melyet peregrinációja során Hatvani István vásárolt Bázelen. Az 1751-1752. évi gyarapodásban - akár az iménti tételek - a pénzért vásárolt művek között szerepel a Tempe Helvetica c. svájci folyóirat 6 kötete, az Acta Eruditorum Lipsiensium 8 évfolyama, Leibniz, Wolff, Newton és Winkler filozófiája, illetve Weidler matematikája.

Hatvani István igazgatása idején (1753. május 23. és 1760. szeptember 24. között) Mária Terézia gazdasági intézkedése ideiglenesen megbénította a könyvtár fejlődését. Az uralkodónő arra hivatkozva, hogy a vegyes lakosságú város nem támogatja egyenlő mértékben a katolikusok iskoláit, eltiltotta a kollégiumi alkalmazottak városi kasszából történő fizetését. Amíg korábban a könyvtár épületére és gyarapodására a város segítségével tekintélyes pénzeket áldozhattak, 1752 után az egész intézmény kilátástalan helyzetbe került. Egyetlen megoldás kínálkozott: alapítványok gyűjtése és ezek tőkésítése. Olyan összegek felhalmozásához azonban, melyek kamatai a Kollégium minden személyi és tárgyi szükségletét és a könyvtár kiadásait is fedezhették, évek küzdelmére, sőt az európai protestánsok áldozatkészségére is szükség volt. A könyvtár gyarapodási naplóiban ezekben az években külön iktatták a pénzért vásárolt, külön az ajándékozott könyveket. 1753-ban 5, 1754 és 1757 között összesen 17 pénzért vásárolt művet regisztráltak. 1757-től újból az élénkülés jelei mutatkoznak: Héczei Dániel szolgálati évében már 56 művet vásároltak. A filozófia katedrájára lépő, így kísérleti fizikát is tanító Hatvani egyéni érdeklődését és hajlamait követve tartalmi szempontból nem változtatott a korábbi évek szerzeményezési gyakorlatán, azaz a továbbra is főként teológia jellegű gyarapodás mellett igyekezett saját tanszéke szükségleteinek is megfelelni. Ezekből az évekből sokasodnak a francia hatás erősödésének jelei. Bár a könyvtár új szerzeményeiben a XVIII. században mindvégig a latin nyelv dominált - 1790 táján is

megközelítette a 80%-ot -, a második helyen a XVII. századi angol orientációt egy 1750-től határozottan érzékelhető francia hatás váltja fel, majd a század utolsó éveit a német kultúra befolyása jellemzi. Hatvani a könyvbeszerzés negyvenes évektől kialakult új forrásait is megtartotta. Maróthi és Szilágyi Sámuel után ő is kapcsolatban volt Jacob Christoph Beck bázeli professzorral, akinél a Debreceni Kollégium - éppen Hatvani egyik elismervényéből tudjuk - komolyabb összeget tartott könyvek vásárlására. A fejlődésre a beérkező könyvek (l. gyarapodási naplók) és a készpénzkiadások alapján következtethetünk. Mint korábban láttuk, a könyvtár kiadásai a perceptori iratokból és a bibliothékáriusok elszámolásaiból követhetők nyomon. *Szeremley perceptor főkönyvei* szerint 1753 és 1756 közti csupán 100 forintért vásároltak könyvet, illetve 42 forintért egy Mercurius Historicus c. francia nyelvű újságot. A másik pénztárból, a könyvtárigazgató rendelkezése alá tartozó *Bibliothékárius kasszájából* fizették a könyvtár minden kiadását a külföldi vásárlások kivételével, bár időnként sor került külföldi szállítmányok kifizetésére is. E kassa bevételei a kollégiumi kasszából, azaz a könyvtárnak adományozott fundációk kamataiból, illetve a patrónusok készpénzadományaiból származtak. A pénztár mindennapos kisebb kiadásaitól jelentősebb összeget emésztett föl a kötetések díja, illetve a szállítások tetemes költsége. 1749 és 1751 között 308 forint 51 dénárt, 1751 és 1753 között 223 forint 90 dénárt, 1753 és 1755 között 130 forintot adott ki a „Bibliotheca Cassája”. A mélypont 1755 és 1757 között lehetett, mert a pénztárnak ekkor egyáltalán nem volt készpénzkiadása.

Amint a könyvtár válsága kifejeződik a kiadások elapadásán, a Sinai korabeli fellendülés is pontosan nyomon követhető. 1763 és 1790 között a bibliothékáriusok egyetlen esztendő kivételével mindig 200 forintnál nagyobb költségeket igazolnak, de több 300 forint fölötti „erogatio” mellett előfordul 436, 509, 570, 583, 646, 680, 716, 740, sőt egy ízben egy 1338 forintos összeg is. Tetemesen növelik az iméntieket a kollégiumi kasszából kiutalt pénzek, amelyek a tanárkari ülések jegyzőkönyvei szerint a század végén is meghaladták a „Bibliotheca Cassája” kiadásait. „A mi azon részét illeti a költségeknek, melyekbe a professzoroknak legtöbb influxusa van, úgy mint a Bibliothéka nevelésére tett költségeket: az igaz, hogy az 1798-dik esztendőbeli számadás szerint 3467 Rforinttal 56,1/5 krajcárral költődött hat esztendő alatt a Bibliothéca Capitalissának Interessén t.i. 250 Rhforinton 27,3/5 krajcáron felül. De azonn 3467 ft 56 krajcárban azonn 2000 Rhforint is benne lévén mely a Debreceni Vener. Consistorium determinatioja szerint a Kazaiana Bibliothécaért és még a’ mi az azzal által vett feles számú kötetlen könyveknek ligatúrájáért fizetődött (:a’ mint ez, az 1796-dik esztendőbeli perceptoralis számadásból pag. 58 meg tetszik:) a Bibliothéca fundatioinak interessein felül, hat esztendő alatt ezen költség nem leszsz több 1467 Rhft 56,1/5 krajcárnál, amelly hogy nem példa nélkül való költség és a Cassának decadentiát nem okozhat, megtetszik avagy csak abból is, hogy még a régi administratio alatt is költődött annyi a Bibliothékára annyi idő alatt; sőt a Senioralis Ratiokból, de annis 1783-84-87 megtetszik, hogy felényi idő úgymint három esztendő alatt 1944 Rftal 16 krajcárral supererogált a közönséges Cassa a Bibliothécára, még is ez a supererogatio a Cassának decadentiát okozott.” A fundációk kamataiból származó, és a Kollégium gazdasági helyzetének normalizálódása után évről évre rendszeresen túlköltött 250 Rhénes forint 1741-től kerekedett viszonylag tekintélyes summává. A Nagyszombati egyetemnek 140 ezres, az egri jogi iskolának jó 50 ezer forintos állandó alapítványa volt, míg a Kollégium a városi támogatás eltiltása után létbizonytalanságba került. A Kollégium alapítványai ugyanis vagy a „közönséges szükségletek” fedezésére voltak elegendőek, vagy a tisztviselők „salariumára”. A Kollégium vezetői tehát a segélygyűjtés néhány kritikus esztendejét leszámítva anyagi erejükhöz képest igen jelentékeny összegeket áldoztak a könyvtár fejlesztésére. A Kollégiumnál tehetősebb intézmények közül például a Budára helyezett egyetem könyvtári gyarapodására Berlász Jenő szerint „komolytalanul csekély, évi 500 forint ellátmányt engedélyeztek”.

7. A könyvtár virágzása Sinai Miklós és Budai Ézsaiás idején

Országsszerte az 1760-as évektől kezdtek beérni a nyugodt építőmunka eredményei. 1760 és 1790 között megháromszorozódott a magyarországi nyomdák száma. Sinai Miklós könyvtárosdiákként (1753-1755) került először szoros kapcsolatba a Bibliothékával. Amikor hivatalától megvált, a szüksézáru gyarapodási napló is megemlékezett lelkiismeretes munkájáról. Akár elődeihez, akár utódaihoz hasonlítjuk, számadásai rendszeresebbek, könnyen áttekinthetőek és ellenőrizhetőek. A kutatók angliai peregrinációjának nyomait keresve csupán annyit állapíthattak meg, hogy világhírű oxfordi Bodleyana könyvtár rendkívül szorgos látogatója volt. Élete legválságosabb periódusában is (amikor elmérgesedett peres ügyei miatt tartózkodott Bécsben) talált alkalmat, hogy a császári könyvtárban dolgozzon. Hatalmas, 1700 kötetes magánkönyvtárának 95%-a modern XVIII. századi alkotás, többségében teológiai és történeti művekből, de nem hiányoznak a felvilágosult filozófusok és természettudósok legjelentősebb képviselői sem. (Bessenyei György testvérének Rousseau *Confessions*-át saját könyvtárából kölcsönzi - bár az utóbbi tényből az anglikán episzkopalizmustól elbűvölt, teológiai nézeteiben dogmatikus Sinai esetében nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

Hivatalba lépésétől megkövetelte bibliothékáriusaitól az általa könyvtárosdiákként kialakított következetes könyvelési módszert. Beosztottjaitól teljes odaadást kívánt: 1770-től a gyűjteménnyel szomszédos helyiségben kellett lakniuk, hogy szükség esetén azonnal rendelkezésre állhassanak. Bár a könyvtárosokat mindig is a legtehetségesebb deákok közül választották, a könyvtár személyi feltételeit tekintve nem versenyezhetett a nagyobb európai gyűjteményekkel. A bécsi Hofbibliotheknek például 12 főnyi igen képzett személyzete volt. Az „örök” fejenként 1200 forintos fizetést kaptak, amely megfelelt 4 debreceni professzor egész évi készpénzjövedelmének. A debreceni könyvtár igazgatója professzori teendői mellett látta el hivatalát, külön díjazás nélkül. A bibliothécarius ordinarius évi „salariuma” 14 forint 40 dénár volt. Munkáját egy subbibliothecarius és Sinai idejétől egy custos segítette.

A Sinai korabeli állománygyarapodás egyik szembetűnő újdonsága, hogy első ízben az ő időszakában kerekedett felül jelentős mértékben a vásárlás az ajándékozással szemben. 1762-63-ban fordult elő utoljára a század folyamán, hogy az ajándék könyvek száma meghaladta a vásároltakét. Tény azonban, hogy a főként végrendeletileg hagyományozott ajándékok aránya az 1780-as években is elérte az évi gyarapodás 30%-át. Európai tájékozódását jelzi, hogy tudatosan gyűjtötte a tudományos haladásról informáló periodikákat, akadémiák sorozatait, bibliográfiákat, könyvkiadók és híres könyvtárak katalógusait. (Így került Debrecenbe a „*Bibliotheca Britannica continens opera eruditorum in Magna Britannica ab a. 1733 ad 1743; Nova Bibliotheca Gallice continens historia litterarum; Bibliothéque Raisonnée, des Oeuvres des Savans de l'Europe depuis An. 1728 jusque a 1753. en Tom. 24; Bibliotheca Italica, gallice; Bibliotheca Germanica, gallice, continens operum eruditorum in Germania ab Ao. 1720 ad A. 1741; Miscellanea Groningana; Miscellanea, Berolinensia; Philosophical Transactions Vol. 47; Du Clerc: Bibliothéque universell Vol. 26; Novi Commentarii Soc. Reg. Scient. Götting. Vol. 8; Histoire de l'Academie Royale des Sciences et des Belles lettres de Berlin. Vol. 12; Catalogus librorum Bibl. publ. Franekeranae; Catalogi Trattnerorum, Graesseri et aliorumque Bibliopolarum Wiennensium*”. Conrad Gesner *Bibliotheca Universalis* (Tiguri, 1545) c. bibliográfiájának megvásárlása - bár Debrecenben a modern tudományos művek egészen a század végéig drágábban keltek el az ösnyomtatványoknál - jelzi a régi könyvek iránti helyi érdeklődés ébredését. A könyvtár ezekben az években szerezte meg a legfontosabb történeti és életműsorozatokat, köztük a *Magna Bibliotheca Veterum Patrum* 17 kötetét, vagy Leibniz *Opera omnia*-ját. Ezt a törekvést Budai Ézsaiás is folytatta a francia felvilágosodás nagyjainak olykor 70 kötetes *Œuvres Complètes*-eivel. Bár a

teológia a korszak új szerzeményeiben (akár a nyelvek között a latin) jelentős fölényben volt, a filozófia és a természettudományok alapművei olykor meglepő mértékben voltak jelen az igen jó érzékkel válogatott nem teológiai jellegű gyarapodásban. Sinai idejében is megszerezte a könyvtár Newton, Musschenbroek, S'Gravesande, Gassendi, Wolff, Leibniz, Linné, Thomas Hobbes, John Locke, Pascal, Raynal, Montesquieu, Voltaire és Rousseau műveit. A debreceni felvilágosodóssal foglalkozó több írásban felbukkant, hogy Rousseau írásai nem szerepelnek egyetlen debreceni katalógusban sem, mások d'Holbach és Voltaire könyveit hiányolják. Ez a tévhiedelem magától Sinaitól is eredhet, aki perében a bíróság előtt jelentette ki, hogy még Domokos Lajos utasítására sem volt hajlandó a „naturalisták, Rousseau, d'Argens és Voltaire” könyveit beszerezni. Ez a kijelentés azonban csupán egyetlen megalapozott következtetést indokol: azt, hogy állítása érdemnek számított a bíróság előtt. Sinai ugyanis nemcsak magánkönyvtárába, hanem a Kollégiumnak is megszerezte a Nagy Francia Enciklopédián kívül Voltaire és Rousseau számos művét, és éppen ezek a könyvek lettek Budai Ézsaiás gyűjtésével kiegészülve a századvégi kölcsönzési naplókban a legkeresettebbek. Annak ellenére tehát, hogy püspöke, a Voltaire-fordító Piskárkosi Szilágyi Sámuel jóval világiasabb mentalitású volt Sinainál, irreális volna azt képzelnünk, hogy Sinai gondolkodását nem termékenyítette meg a felvilágosultak kritikai módszere, és nem sajátította el a nagy kortársak korszerű műveltséganyagát. Szerzeményezésének fontos törekvése volt az is, hogy vérbeli történészként gondot fordított a magyar történelmi források másoltatására és a Bél Mátyás nyomdokait követő „országismereti irodalom” művelőinek, piarista paptanároknak, jeles jezsuita történetírók, sőt osztrák kameralisták és jogtudósok alkotásainak gyűjtésére. Így kerültek a könyvtárba II. Rákóczi Ferenc levelei, Bél Mátyás, Tomka-Szászky János, Kollár Ádám Ferenc, Schmeizel Márton, Ribinyi János, Benyák Bernát, Seivert György, Katona István, valamint Sonnenfels, Martini és Bartolotti művei. Sinai korszakában a modern európai nyelvek között a francia hegemoniája érzékelhető, bár a valóságos nyelvi megoszlás feltárását megnehezíti, hogy a könyvtárosok igen gyakran a francia és német művek címleírását is latinul végezték el. Például „Commentationes anglorum theologorum gallice”, „Swift gallice”. Jó néhányszor előfordul azonban - főként 1780 után, amikor Sinai pereibe bonyolódva kevesebbet követelt beosztottjaitól -, hogy a latin leírás után elmarad a germanice vagy gallice megjegyzés. Az 1780-as évek elején a gyarapodási naplók legfeljebb a szerzőt, címet és az árat tüntetik föl. A hiányos adatközlés miatt az alábbi táblázatban az új állomány jellegét feltáró statisztikai összegzés csupán az 1760-as és 1770-es évekre készülhetett, a fejlődés azonban így jóval kevésbé érzékelhető, mintha a cenzúra kötelékeiből felszabadult, a magyar és francia szerzők terén számszerűleg is valamivel intenzívebb növekedést hozó 1780-as éveket is tartalmazná. A leírások a kötetsszámot igen gyakran fel sem tüntetik, ezért a táblázat csupán a katalógustételeket összegzi, így sem a nyelvi, sem a tematikai megoszlás tükrözése nem egészen reális, mert pl. az angol nyelvű *Philosophical Transactions* 47 kötete éppúgy 1 műként szerepel, mint bármely szerző akár több tucat kötetből álló „Euvres Complètes”-e.

Az 1760-70-es évtized második felének gyarapodása sem ütemében, sem jellegében nem különbözik lényegesen a táblázatban látható értékektől. A kiválasztott két 4 éves periódus elégséges időszaknak bizonyult ahhoz is, hogy az ajándékozások és aukciók esetlegességeiből következő kivívóan véletlenszerű eltéréseket az egyes évek állománygyarapodásának jellege között kiegyenlítse.

A vizsgált két évtizedben az évenkénti gyarapodás és a XVIII. századi munkák száma szembetűnően növekedett. A magyar protestantizmus európai orientációját is tükrözi, hogy a könyvtár új állományában igen jelentős a német, németalföldi és svájci művek aránya. Ez az arány 50% fölé maradt Sinai igazgatóságának harmadik évtizedében is. *A táblázatban természetesen nem szerepelnek a könyvtárban nagy példányszámban árusított, illetve bérbeadott természettudományi és filozófiai tankönyvek.* Az új szerzeményekből ítélve a XVIII.

században a teológián belül az egyes diszciplínák között jellegzetes eltolódás érzékelhető a morálteológia irányába. A teológiai művek összeírásakor problematikus volt az ide sorolt, és címük szerint egyháztörténeti munkáknak a „világi” történeti művektől való elkülönítése. Sinai időszakában a morálteológiai és egyháztörténeti kiadványok adják a teológiai könyvek jó 25%-át. Az egyes korszakaiban főként lelkészképzést szolgáló Kollégium könyvtárában nem tekinthetjük lényegi változásnak vagy a „haladás” jelének a teológiai művek arányának minimális csökkenését. Ebből a szempontból sokkal fontosabb az a változás, amely a kor teológiai gondolkodásának tartalmában végbement. A döntő kérdés tehát az lehet, mennyiben tükröződnek ezek az új fejlemények a könyvtár a könyvtár szerzeményeiben. Bár a század derekán Debrecenben kezdett oktatási reform a látszat szerint a lelkészképzésen változtatott a legkevesebbet, a könyvtár új állománya arra vall, hogy a változatlan keretek között a teológiai racionalizmus irányába ható fordulat ment végbe. A statisztika azonban ezen a téren is csak a számszerűsége adhatja vissza, a szemléletváltást nem.

		1760-1764		1770-1774	
		MŰ	%	MŰ	%
	új szerzemény	489		613	
	vásárolt	277	57%	429	70%
	adomány	212	43%	184	30%
	XVIII. századi	208	42%	286	47%
NY O M D A H E L Y	Németország	116	24%	146	24%
	Svájc	36	7%	77	12,5%
	Németalföld	113	23%	181	29%
	Magyarország és Debrecen	81	17%	77	12,5%
	Debrecen	18	3,6%	17	2,7%
	egyéb	46	9%	43	7%
	ismeretlen	97	20%	94	15%
NY E L V	latin nyelvű	378	77%	497	81%
	francia	36	7%	31	5%
	magyar nyelvű	47	10%	36	6%
	egyéb	28	6%	49	8%
	magyar szerző műve	82	17%	73	12%
	teológia	365	75%	443	72%
	filozófia	21	4%	22	3%
	történelem	39	8%	64	11%
	egyéb	64	13%	85	14%

1780 után természetesen tovább növekedett a XVIII. századi művek aránya. Sinai ekkor is törekedett a rangos európai sajtóorgánumok, filozófiai művek, életműsorozatok beszerzésére.

Mint a nyomdahelyek kimutatásából látható volt, a Kollégium őrizte a protestáns Európával való hagyományos kapcsolatot. A szerzeményezést azonban rendkívül megdrágították a szállítás költségei. 1776-ban például Utrechttől Debrecenig 20 magyar forintért szállítottak egyetlen könyvesládát. Ez a drágaság is arra készítette a könyvtár vezetőit, hogy a megszokott utak mellett új beszerzési forrásokat keressenek. Bár a hazai szállítás sem volt olcsó, az előnyösebb árak miatt az 1780-as években a külföldi könyveknek már csaknem 1/3-át Weigand pesti könyvárustól vásárolták. Természetesen a peregrinusok és a debreceni kereskedők mellett továbbra is igénybe vették a reformátusok bécsi ágensének segítségét. Nagy Sámuel ágens - a Rádayak egyik könyvbeszerzője - kezéhez például 459 Rhénes forintot küldtek, aki ebből a pénzből vásárolta meg „Heineccius és Leibnitz minden munkáit” és „Pray annaleseit”. Sinai rendszeresen figyelemmel kísérte a feloszlatott szerzetesrendek könyvtárainak aukcióit, majd így sikerült megvásárolnia Bod Péter és a losonci iskola tudós rektora, Kármán András 73, illetve 69 kötetét is. (A Rádayakkal szoros kapcsolatban lévő, gróf Teleki Józsefet és Hatvani Istvánt fölnevelő Kármán 69 könyvéből 33 volt francia nyelvű, található közöttük politikai, filozófiai és szabadkőműves irodalom egyaránt.) Weigand kínálata nemcsak előnyös árai miatt volt kedvező, hanem II. József cenzúrarendelete után tartalmilag is kielégítette az igényeket. Sinai tehát nagyszerűen élt a rendelkezésére álló anyagi eszközökkel. Bár 1780 után a precíz könyvtári adminisztrációt nem követelte meg a tőle megszokott szigorral, a könyvtár gyarapítására mindvégig minden lehetséges forrást igénybe vett. Munkáját hivatásnak tekintette, melynek gyakorlása közben kamatoztatta könyvgyűjtő szenvedélyének minden tapasztalatát. Más irányú szenvedélyei, a társadalmi és hivatali ranglétrán való féktelen törekvése azonban az 1780-as évektől egyre több energiáját vonták el feladataitól. Perei miatt igen gyakran hetekig volt távol Debrecen városától. Balul sikerült püspökké („ellenpüspökké”) választása után a helyi kurátorátus 1791. június 28-án, az Egyházkerület augusztus 9-én felfüggesztette, majd 1793. május 1-én el is bocsájtotta tanári állásából. Bár ekkortól a kurátorátus, személy szerint Domokos Lajos is gyakran foglalkozott a könyvtár ügyeivel, az interregnum nem használt a gyűjteménynek. A tanári kar ülésének jegyzőkönyve hivatalosan is rögzítette, hogy a „Bibliothecának nintsen jó indexe mert nehezen akadnak reá a könyvekre ... ezért a Curator a Professzorokkal edgyütt tegyen rendelést a Bibliothecának inventatiójáról és rendbe tételéről”. Egyúttal utasították a könyvtárosdiákokat, hogy a vásárolt könyveket azonnal katalogizálja és helyükre sorolja, hivatalából leköszönve pedig ne a Bibliothecae praefectus, hanem egy külön megbízott professzor előtt adjon számot, aki erről írásban tegyen jelentést. Sinai utolsó éveiben feltehetőleg a könyvtárhasználat is anarchisztikussá válhatott, mert ugyanekkor elrendelték, hogy csak a „Számadó Bibliothecáriusnak” lehet kulcsa a gyűjteményhez. Szabályozták a kölcsönzési szokásokat is: az épületen kívül csak a professzorok, prédikátorok és a „patronus urak” kaphattak könyvet. (Ennek ellenére indokolt esetben az 1800-as években is kölcsönöztek városon kívülre.) Bizonyára Sinai diktatórikus vezetési stílusának ellenhatásaként döntöttek arról is, hogy a könyvek „mindenkor a’ Curator és Professzorok hírével vásároltassanak, a’ Bibliothecae Praefectus ezeknek híre... nélkül semmit ne vásároljon”. Ez a kezdeményezés a későbbiekben úgy módosult, hogy a tanári kar ülésein minden professzor „proponálta a Fachjára nézve... legszükségesebb és Capitalis” könyveket. A Konzisztórium ülésén 1794-ben bizottságot kértek föl, tervezze meg a Bibliothéka kibővítését. A megoldás késlekedett, mert Domokos Lajos előterjesztése szerint még 1796-ban „confusió” volt. A nehézségek leküzdésére nevezte ki a Konzisztórium Budai Ézsaiást praefectusi tisztségre. Az egykori lelkiismeretes deák bibliothecáriusnál, Göttinga neveltjénél alkalmasabbat aligha találhattak. Budai 1792-től 1794 őszéig tanult az első korszerű európai „Universtáson”, ahol a könyvtár rendszeres látogatását Heyne professzor a könyvtárban tartott szemináriumokon kívül is lehetővé tette számára. Egyik leveléből ismert, hogy éppen a könyvtárhasználat érdekében kellett német, angol, francia, olasz és spanyol nyelvtudását tökéletesítenie.

Sinai időszakának tekintélyes állománygyarapodása, majd Kazzay Sámuel könyvtárának 1796 nyarán történt megvásárlása után halaszthatatlanná vált a könyvtári helyiség bővítése. A régi „Domus Bibliothecae” közelében, annak Darabos utca felőli oldalán készült el az új, tágasabb és magasabb könyvtári helyiség, amely nem sokáig szolgált rendeltetése szerint. (A Bibliothéka a Péchy Mihály tervezte új déli főépület 2. emeletén kapott az eddigiekhez képest hatalmas méretű termet.) A költözködés és átrendezés részleteiről Tóth Ferenc bibliothékárius - később dunántúli püspök, göttingeni díszdoktor - szűkszavú jelentéséből tudunk. Eszerint Budai Ézsaiás könyvtárigazgató 1798. június 17-e után a könyveket a Kazzay-gyűjteménnyel együtt tartalmuk szerint osztályokba sorolta és új, a korábbinál jobb rendszert alakított ki. Tóth Ferenc ezt megelőzően összegyűjtötte a kikölcsönzött könyveket és mind a könyvtárban, mind a Kazzay-gyűjteményben helyreállította a katalógusok szerinti régi rendet. A fiatal Budai Ézsaiás tehát energikus lépéseivel, a könyvtár új helyiségbe költöztetésével, teljes átrendezésével, majd betűrendes katalógus készíttetésével szolgált rá a Konzisztórium bizalmára.

Sinai felfüggesztése után sem torpant meg az állomány növekedése. Még Budai kinevezése előtt, feltehetőleg Domokos Lajos felhatalmazására rendelték meg az „Œuvres Complètes de Voltaire” 71 kötetét, a göttingeni Schlözer, illetve Condillac néhány művét. Az 1790-es évek legértékesebb szerzeménye Kazzay Sámuel patikusnak a szakirodalomban többször elemzett gyűjteménye, amely egyedülálló volt a magyarországi polgári magánkönyvtárak között. Varga Zsigmond szerint felbecsülhetetlen értékével valóságos hidat teremtett a középkor kulturális öröksége, a reformáció és Debrecen puritán műveltsége között. Szelestei Nagy László a Kazzay könyvtár 36 gazdagon illusztrált kódexét, 75 ősnymtatványát, 38 régi magyar könyvét, kéziratot térképeit, híres anatómiáit a könyvtár mai állományával egybevetve megállapította, hogy a Debreceni Kollégium tulajdonában összegyűlt bibliofil értékű anyag tekintélyes hányada és legértékesebb része Kazzay könyvtárából származik. Sejteni enged, hogy a „Collectio Kazzayana” szinte ingyenes megszerzése valamilyen módon összefügg az egyházpolitikai szituációval. Erre valóban határozott jelek utalnak. A Kollégium és Kazzay hosszan tartó perlekedés után végül megállapodást írtak alá, mely szerint a patikárius nemcsak adóssága fejében és taníttatása emlékére adta át kincseit, hanem mert így „collectionom és annak emlékezése is állandóbban megmarad, mint valamely privatusnál, sőt a publicumnak is szolgál, sőt az én maradékimnak is használhat”.

Budai Ézsaiás Sinai törekvését folytatva tudatosan gyűjtötte a hazai tudósok munkáit (Windisch Károly, Cornides Dániel, Koppi Károly, Schwartner Márton, Hajnóczy József), a természettudományi gyarapodásnak viszont új vonása, hogy megvásárolta a katolikus iskolákban népszerű szerzők műveit. Mint kitűnő filológus, gondoskodott a klasszikus auktorok modern kiadásban és nagy példányszámban való beszerzéséről. (A tervszerű állományfejlesztést előregítette a Kazzay-gyűjteményben lévő 66 nyomtatott katalógus és írói lexikon is!) 1790 után az új anyagban már jóval több a német szerző a franciánál - némelyik katalóguslap 2/3-a gót betűvel íródott - megjelentek Euler művei, sőt Hume életművét már németül is olvashatták a Kollégium diákjai. Budai már Göttingából sajnálkozva írta, hogy Kant „igen lábra kapott” filozófiájával nem ismerkedhet meg, mert a göttingeniek között - szerinte - nem volt jó kantianus. Debreceni professzorként azonban mindent elkövethetett érdeklődése kielégítésére: működésének talán legmeglepőbb ténye, hogy Kant művei közül 27 került a Kollégiumba, némelyik igen gyorsan, 1-2 évvel megjelenése után.

A Budai Ézsaiás irányítása alatt készített 6 kötetes betűrendes katalógus a szerző nevét, a feldolgozott könyv címét, impresszumadatait és a könyv helyrajzi számát tünteti föl. A címléírások - talán a munka siettetése miatt - nem a legpontosabbak. Gyakoriak a hibás névváltozatok, nyilvánvaló esetekben is előfordul a szerző nevének elhagyása (Pl. „Esprit des Lois”), de a betűrendbe sorolásnál is sok a tévesztés. A könyvtár használatát azonban

kétségkívül megkönnyítette, és mint történeti forrás meggyőzően tanúsítja az eredményes gyűjtőmunkát. Már az első kötetben felbukkan Bessenyei György, Berzeviczy Gergely, és a felvilágosodás nagyjai közül az eddig hiába keresett Condorcet neve. Johann Gottlieb Fichte 5, Fontenelle 11, Gassendi 5, Grotius 19, Helvetius életműkiadásával, Leibniz 9, Locke 6 kötetével szerepel. A „histoire” címszó alatt 68 művet találunk.

Figyelemre méltó a Kollégiumi Könyvtár folyóirat-gyűjteményének gazdagsága. A kezdetektől a XVIII. század végéig hiánytalanul az állományba került a három legrégebb és legrangosabb európai tudományos folyóirat: a *Journal des Savants* (Párizs, 1665-) a *Philosophical Transactions* (London, 1666-) és az *Acta Eruditorum Lipsiensium* (Lipcse, 1682-). A svájci ésszerű ortodoxia hatása alatt álló tudományos folyóiratok közül megszerezték a *Museum Helveticumot* és a *Tempe Helveticát*, Németországból az *Allgemeine Deutsche Bibliothek*, a *Nova Litteraria Jenensia*, az *Acta Göttingensia*, és az *Allgemeine Literatur Zeitung* évfolyamait. Évtizedeken át előfizették a *Nova Hagiensia ou Mercure Historique et Politique* köteteit, de hosszabb-rövidebb ideig az említetteken kívül még számos újságot.

Az 1790-es évek végétől megőrzött kölcsönzési naplók arról tanúskodnak, hogy az állománynak az a része, amely a kor nagy kérdéseire válaszolt, eljutott az olvasók kezébe. (A deákok több mint fele azonban egyáltalán nem kölcsönzött, a helybeni használatról pedig sajnos nem vezettek nyilvántartást.) A könyvtár kielégítette az iránta támasztott igényeket, késedelem nélkül közvetítette a polgári fejlődésben élenjáró európai országok tudományát, sőt - mint Kant esetében - olykor elébe is ment az igényeknek. A már említett 1797. évi feljelentésnek, amely szerint a Kollégium diákjai forradalmi szellemű munkákat olvasnak - reális alapja volt. Szikszai György debreceni lelkész például Voltaire 6 kötetét, Lengyel József Newton, Bernoulli és Walsch's *Philosophisches Lexicona* mellett Rousseau *Contrat Socialját* és Helvetius műveit kölcsönözte. Budai Ézsaiás modern francia és német történeti munkák mellett Kantot, Karika Pál Kantot és Rousseau-t, Szathmári József Voltaire-t és Rousseau-t olvasta. A Weidler-féle matézisen és a héber bibliákon kívül azonban a legtöbben Rousseau Emiljét és a Voyageur dictionaire-t tanulmányozták.

A könyvtár a század harmincas éveitől, az első wolfianus tankönyvek megjelenésétől a francia és német tudomány élvonalának közvetítéséig hatalmas utat tett meg, melynek mennyiségi vonatkozásai is tiszteletre méltóak.

A törzsállomány - a feltehetőleg több ezer diplomot nem számítva - Budai Ézsaiás korszakában megközelítette a 17 ezres példányszámot és gyűjtőköre egyetemessé tágult. Az új században a „ritkasági kabinét” is elindult a múzeumma fejlődés irányába. A bibliothéka azonban semmiben nem hasonlított a megközelíthetetlen főúri könyvmúzeumokhoz. Egyetlen komoly hiányossága volt, hogy viszonylag későn kapcsolódott a hungarica és a szépirodalom gyűjtésébe, bár a század végén már tartalmazta Molière, Young, Corneille, Fénelon, Mikes Kelemen, Bessenyei, Gvadányi, Dugonics és mások szépirodalmi alkotásait is. A könyvtár hivatása azonban mindenekelőtt egy olyan intézmény szolgálata volt, amelyben színvonalas teológiai-filozófiai képzés folyt, ahol a filozófiai kurzus keretében a „kultúrmérnöki” tudományok elemeit is oktatták olyan professzorok, mint Hatvani István, aki vegyészként és a politikai aritmetika úttörőjeként vett részt „Magyarország felfedezésében”. A könyvtár tehát európai háttérével a nemzeti kultúra fontos műhelyévé válhatott, egy olyan korban, amelyben Julow Viktor lényeglátó összegzése szerint „felvilágosodás és demokratikus töltésű népiesség találkozása egyedül a parasztpolgári metropolisban”, Csokonai és Fazekas városában volt lehetséges.

IV. A XIX. századi állapotok

1. Múlt századi állapotok és változások

A reformkor, a szabadságharc válságos és dicsőséges napjai, a kiegyezés és a millennium kora nem változtatta meg oly mértékben a könyvtárat, mint a hazai iskolarendszert. Tehát a többi kollégiumi intézmény előbbre jutott, ha levetkőzte is egyszersmind ősi református vonásainak egész sorát. A nemzeti könyvtárak kialakulásának korában, amikor a gyarapítási politika és a belső szervezés egyre növekvő mértékben szolgálta a közművelődést és a tudományos kutatás újkori igényeit, a Coetus Bibliothecája nem fejlődhetett tehetős és korszerű intézménnyé, hátrányos helyzete egyre érezhetőbbé vált. Nem hiányoztak a tudós könyvtárosok, az önfeláldozás és nemzeti lelkesedés, de az újabb európai és egyházpolitikai körülmények árnyékában a korábbi századoktól örökölt módszerek lehetetlenné tették, hogy az egyetemvárosok protestáns fellegráiraihoz hasonló úton fejlődjék a tisztességes múlt gyűjtemény. Most már társult az ébredő hazai tudományosság könyvészeti szolgálata és a könyvészeti értékek tudatos gyűjtése, leginkább a régi magyar nyomtatványok megbecsülése a régi törekvések mellé, de sem a Magyar Tudós Társaság könyvtárával, sem a fejlettebb hazai iskolák könyvtárával nem állhatta többé a versenyt a Főiskolai Anyakönyvtárnak elnevezett könyvesház. A XIX. század egyik formai változása, hogy a Récsei János könyvadományával egyidejűleg létrehozott önálló irodalmi tanszék a könyvtárigazgatói tisztséggel volt egybekapcsolva, és ez a későbbi évtizedek folyamán a literátor hagyományok ápolásának kedvezhetett volna. A történeti-filológiai munkálkodás a passiv resistentia idején menedék volt és a kor legjellegzetesebb könyvtárosa, Lugossy József ebbe kiválóan illeszkedett. A század folyamán sokat változott a könyvtár környezete is, egyre több jelentős magánkönyvtár volt Debrecenben, majd Casino és Lesekabinet is működött; s az ifjúság egy nagyobb, valamint több apró olvasóegyletet is alakított az önképzőkori munka megélénkülésével párhuzamosan.

Budai Ézsaiás teológiai tanárként és igazgatóként, valamint a diákszervezetek patrónusaként lépett át a XIX. századba, majd püspökként még két évtizeden át (1821-ig) volt rá módja, hogy segítse a könyvtár fejlesztését. Ám az 1802. évi tűzvész, utána az új épület költségei minden nagyobb szabású vásárlást és fejlesztést lehetetlenné tettek. Még a könyvek elhelyezése sem volt megoldott. Az új épületrészben eleinte nem volt mód polcozás készítésére, a klasszicista ikerterembe előbb az ócska tékákat állították fel, s majd egy évtized múltával sikerült a máig használt bútorzatot elkészíttetni, mikor már elkészült az oratóriumban a karzat és a szószék, ugyanannak a debreceni mesternek, Dohányosi Józsefnek a munkájaként. Az új épületben is tovább élt a régi rend, amely részletes leírásban nem maradt korunkra, csak azt tudjuk, hogy Sinai átalakításában örökölte a korábbi századokból a XIX. század. Akkor még együtt tartott ajándékok, magángyűjtemények követték a szakrendben sorakozó tékákat, Récsei János, Vitéz József, Csehszombati József, Kazzay Sámuel és mások könyveivel. De az itt már polcra rakott, s a korábbi épületben csak máglázott könyvek is külön tékában álltak. Mindehhez a vegyes, történeti és szakkönyvtári gyakorlatot keresztező gyűjteményhez betűrendes tájékoztató, mutató készült. A Budai igazgatása idején készült, hatkötetes, betűrendbe sorolt kötetkatalógus ugyanis már nem tartalmazhatta az érvényes jelzeteket. Ilyen, vagy ideiglenes indexköteteket már 1898-tól használtak. A felemás, kusza állapotok sok bajjal jártak, nehézkes volt a könyvek kikeresése, elrakása, használata - mégis ez az állapot maradt egészen Lugossy igazgatása idejéig. Semmit nem változtatott ezen a sajnálatos helyzeten Péczely. A hazai irodalmi mozgalmakhoz, vagy újabb törekvésekhez kapcsolódás nem

fedezhető fel irányítása idején. A diákkönyvtárosok között ezután is akadt, aki egyszavas leírásokkal sorolja az ajándékba kapott könyveket, semmi nyomtatási és kiadási adatot nem közöl. Ezen a szinten Jánki Péter és társai már egy évszázaddal előbb túlhaladtak. A könyvtár használatában sem valósultak meg, nem csupán a feldolgozás menetében és szintjén, azok a javaslatok, amelyeket Maróthi tervezett. A diákság még ekkortájt is fizetség fejében használta a tankönyveket, amelyeket több példányban vásároltak. Többek között Szoboszlai Pap István, a későbbi püspök is elismervényt írt a kötetbe, hogy használatra kapott Márton József német nyelvkönyvből egy példányt. A tovább fejlesztett depositorium (lerakat, „rakhely”), ahol az árusításra nyomtatott, vagy bizományba átvett könyvek száza, majd ezrei; a válogatott hagyatékokkal együtt később tízezei heverték. Ezek az adatok segítenek, hogy a XVIII. századi depositoriumról fogalmat alkothassunk. Az állapot huzamosabb ideig azonos lehetett, az 1801-ből maradt kimutatás pedig értelemszerűen a korábbi évszázadtól örökölt mennyiség és összetétel lehet csupán. Még ez sem mindenben teljes, mert a könyvtárosok személyesen is vállaltak bizományba adott hagyatékokat, árusítást. 1801-ben a mennyiség és a depositoriumról maradt kimutatás szerint

Schütz az Átriumban lévő Thecaban van	1200 exemplar
az Exemplaria Theca felett van	116 exemplar
az E Theca előtt	350 exemplar
a Thecaban lévő pakétban	1566 exemplar
a' Depositoriumban lévő 2 pakétban	600 exemplar
az Armárium felett	494 exemplar
2589+11 lacera	

A vonal alatti összeg valamilyen eladás utáni maradvány lehet. Egyetlen munkából tehát ennyit tároltak, különféle helyeken. A *Füvészkönyvből* pl. 660 példány, Kerekes Ferenc: *Értekezés és kitérések* című munkájából 900 példány volt (még 1845-ben is). Felsorolnak ekkor is olyan kiadványokat, amelyeknek bizonytalan a tulajdonjoga, azaz a korábbi könyvtárosoktól maradt bizományba. Ezek nélkül körülbelül 4500 kötetet tartottak tehát a század elején a depositorium helyiségében, amelyet nem tudunk pontosan meghatározni a régi épületben. Az 1860-1870 közötti átrendezéskor, s majd az 1930-as években is állandóan belső gyarapodás forrása maradt a depositorium, mert Varga Zsigmond idején átkeresztelték duplumtárnak, és az ismételt eladások ellenére több tízezerre szaporodott a vegyes értékű hagyatékok és egyházi kiadványok megmaradt példányaival. A depositorium volt a forrása a megnyílt debreceni egyetem teológiai és bölcsészeti tanszékei mellett kialakított fiókkönyvtárak régi anyagának, valamint Debrecen város első közkönyvtárába is sok értékes kötet innen került át.

2. A könyvtárhasználat jellemzői

Néhány krajcár volt a havi vagy negyedévi bér, avagy taksa, amit fizettek a diákok a bérelt tankönyvekért, s ezt külön is nyilvántartották a múlt század első felében. A nem egészen korszerű módszerre a század második feléig szükség volt, s csak majd az Entwurf-Gymnasium létrejöttével szűnt meg teljesen. A korábbi századokról nem maradt ilyen nyilvántartás, pedig nyilvánvalóan a tananyaghoz illeszkedett azoknak a könyveknek a köre, amelyeket igényeltek és megkaptak a diákok. Elek Sándor kézírásával 1822-ben héber

Bibliák, Schröck egyháztörténeti kompendiuma, Reineccius segédlete a Genesishez, Achenwall, Weidler, Homeros és egy lélektani kötet szerepelt a kikölcsönzött tankönyvjegyzéken. Az ilyen sokat használt munkákból igen gyakran nincsen más, csupán egy-egy összefirkált példány maradt, amelyet (már nem használatos) muzeális megőrzésre kiválasztottak, illetve végleg visszajuttattak a könyvtárnak. Ugyanígy voltak munkák, amelyeket állandóan az osztálytermekben tartottak. 1801-ben Karika Pál följegyzése szerint a diarium elején ilyenek: „Köleri Atlas antiquus in publicum Praelectionum usum asservatur in Domo Seniorali. D' Anvillianus Atlas antiquus servatur in Domo seniorali.” Ekkortájt kezdődik a kölcsönzések rendszeres elkönyvelése (korábban csak a jelentősebb tartozásokat adták tovább a következő könyvtárosnak). Általában csak lehúzással jelölték, ha a kötet visszakérült. A régi tartozásoknál ez nemritkán elmaradhatott. Csak olyankor vették elő a naplót, ha az utódok kárpótlással kiegyenlítették a hiányt. Az igen gondos Lugossy, még inkább a nagyvonalú Géresi működésének végén több száz kötetes jegyzékbe foglalt nehézség (elintézetlen hiány) terhelte az igazgató felelősségét. A kölcsönzés általában hónapokra, nem nagyon ritkán több évre szólt, főként a folyamatosan dolgozó professzorok használtak soká kézikönyveket. A hozzáértőknek a nem teljes címléírás nem volt akadály, gond nélkül tudták a kötetet azonosítani. Benedek Mihály 1806-ban tanulmányozta az Öreg Graduált, amelyet egyszerűen így írtak be: Rákóczi György *Graduálja*. Meglehetősen rugalmassággal kölcsönözték a szakmailag nélkülözhetetlen új munkákat. Diószegi Sámuel neve mellett 1806-ban ezt találjuk: „Wildeno Species Plantarum. Még nincs beírva. Kazinczy Ferenc a *Lampe Historiae Ecclesiae Reformatae in Hungaria* és Cornelli Taciti *Opera ex recensione Ernesti*” két kötetét 1805. május 1-től november 20-ig kölcsönözte. Aki szűken körülhatárolt témán dolgozott, általában kézikönyveket, fontos kiadásokat kért kölcsön, a többiek széles körből, jobbra egészen eltérő területekről is választottak tanulmányozásra könyveket. Széplaki Pál természetesen jogi, jogtörténeti munkákat kért leginkább, de klasszika-filológiát, Bibliákat, és történeti munkákat is. Biró Mihály tartozása (szintén 1806-ban): „Newtoni *Principia Philosophiae Naturalis Mathematicae*, Homeri *Ilias*, *Biblia Hebraica* ex editione Hooghti” - s visszaadta mindezeket 1807-ben.

A XIX. század eleji állapotot a kölcsönzők nyilvántartására rendszeresített kötetből érdemes egészében is áttekintenünk. Előbb a professzorok, azután a diákság névsora következik. Budai Ézsaiás a kötet elején és végén található feljegyzések szerint ekkor 86 művet kölcsönzött. A 316 diákból 174 neve mellett egyetlen kölcsönzés sincs följegyezve. Rumi Károly is ilyen. Dombi Márton csupán Pölit *Theologie der Spätern Inden* kötetét vitte el. A többség három-hat kötetet kölcsönzött, némelyik diák egy tucatnyit. Természetesen mindez még hiányos képet sem adhat arról, hogy mi mindent olvastak, saját könyvüket, a szobatársakét és barátokét, s mi mindent használtak csak a könyvtárban, s mit forgattak más könyvtárakban - pl. legációk alkalommal némelyik művelt lelkésznel vagy az egyházmegyék sokszor XVII. századból gyűlt könyvtárában. A XVIII-XIX. századi könyvtárhasználat jórészt egyállapotú volt. A diákság kisebb része használta állandóan és rendszeresen a könyveket és a könyvtárat, a többség megelégedett a kötelező anyaggal, vagy annak egyik részével.

3. A változtatásokra érett könyvtár a század derekán

Kalós Mózes igazgatása (1831-1844) a könyvtár hagyományos rendjén, több tekintetben rendezetlenségen, illetve szükségállapot jellegű megoldásain keveset változtatott. A Gazdasági Választmány előtt elhangzott igazgatói javaslatok igyekeztek orvoslásra, ezeket keveset véleményezték és hivatalos útra terelték, de a megvalósulás elodázódott, vagy a megoldás addig módosult, míg a korszerűsége meg nem szűnt. A beszerzéssel kapcsolatos intézkedések

azt is jelentik, hogy egyre inkább professzorok kezébe került minden, s inkább tanári könyvtárrá vált a gyűjtemény korszerűsödő része. Ez érvényesült az éppen beajándékozott könyvekre is. Mutatják az ilyen bejegyzések: „NB die 19 Maij 1810 Géresi Predikátor Tiszteletes Óder László Uram ajándékozott a Bibliothecának ilyen titulusú Könyvet: *Horus oder Astrognotisches Vorurtheil*. Kijött 1782 ben in 8. Bibliothecae Praefectus Tiszteletes Tudós Budai Ézsaiás Uram az Armariumba bétette.” Az ugyanakkor kapott ajándékok között van Zrínyi Ne bánts d a magyart című munkája is, majd egy újabb jegyzet következik: Az újjonnan jöttek Tiszteletes Budai Úrnál.

A diák ekkor is diák maradt, s a könyvtári szolgálatot vállalók között akadt, aki a hivatalos ügyintézés (hivatalos kezelő könyvbe írva) tréfás koholmánnyal enyhítette az oklevéltári stílust.

A szabadságharc hanyatlása idején, 1849. június 10-18-án bizottsági jelentés készült a könyvtár átadásáról (Szűcs István, Vecsei József, Révész Bálint és Sági Sámuel voltak az alkotó tagok). A korabeli állapotokat helytálló észrevételekkel és jellemző leírással vázolják. Ennek értelmében a könyvtárat Kalós Mózes-től Csécsi Imre az elintézetlen ügyekkel (azaz hiányokkal) kapta meg, mikor Kalós a gazdasági ügyek felügyeletét vállalta; Lugossy József pedig egyszerűen megkapta a kulcsot, „csak jóhiszemre vette által, minden átszámolás nélkül”. Az akkori III. latin osztály köztanítóját, Révész Imrét alkalmasnak találták a régi pénzek és a könyvtár kezelésére, kikötik, hogy készüljön jelentés az átvételről. Megnevezik az úgynevezett reversálisokat (kölcsonzési bizonylatokat), s egybe is vetik a hiányjegyzékekkel s a katalógusokkal. A megnevezett katalógusok: „Az 1831 előtt még meg volt, és így a Sáróy- és Vitéz-féle thecákat is magában foglaló, ‘s 1832-ben egy Superintendentialis deputatio által a’ régi lelettárral egybe vettetett és authentisaltatott új lelettár, mely szerint a könyvtár Kalós Mózes Úrnak átadatott; - Az 1831-óta szerzett s részint ajándékozott könyvek czimjeit magában foglaló szaporodási laistrom (:Accessus Catalogus:) melybe már a Héczei théta is bé van iktatva 1846-dik évről. - A Récsei thecának külön álló, s magától a bóldogult ajándékozótól aláírt hiteles Catalogusa. - A catalogus nélkül ide küldött Cseh-Szombathi thecának itt készült, és még mostis 20 ~ húsz öszvesen varrt íveken különböző írásokkal, igen hibásan írt minutában lévő laistroma.” A Csécsi tanítványainak patriarkálisan kölcsonzó szokásaitól a könyvtári rendig sok részletet elég körülményesen előadnak, majd hozzáfűzik: „Mert mikor valaki valamely könyvet kér ki a Bibliothécából, a Könyvtárnak ezt először is ezen Abece rendű laistromban keresi, ‘s ez utasítja őtet, melyik thecaban, annak hanyadik pólczán, ‘s micsodaszám alatt találja azt meg, ‘s ha annak czímje ezen laistromba a’ maga illő helyére béiktatva nincsen, azt mondja, hogy az a’ könyv nincs meg a’ thecában, ha szinte meg van is, ‘s így hijjában szereztetett az meg, hasznát nem veheti senki, ‘s csak olyan, mintha nem is volna.” A korabeli nehézkes módon a cíMLEÍRÁS szakkérdéseire is többször utalnak, helyesen megállapítva pl, hogy „...igen sok, kivált az újabb időkben szerzett könyveknek czímjeik nagyon hanyagul vagynak feljegyezve catalogusainkban, úgy hogy sokról nem csak az, hanyadik kiadás, hol és mikor jött ki, hanyadrét és milyen fedelbe van kötve, meg nem említettik, hanem még tulajdonképpen való neve is a’ könyvnek hibásan van kitéve, például e helyett: Grundriss der Chemie, csak ez áll: Chemie... az efféle hibák és hiányok által nem csak a könyvnek, melyet valaki igaz nevé-nél fogva keres a könyvtárban feltalálása nagyon nehezítettik, hanem sok könyvnek más csekélyebb becsüekkel felcserélgetése is lehetségessé tétetik. Az ilyen hibák kiigazítása, s hiányok kipótlása második lesz az új, könyvtárnok teendői közt... régen beírták... maga pénzén vetteé, vagy ha ajándékozták, ki ajándékozta; mint szintén azt is, melyik thecának hanyadik pólczán ‘s melyik szám alatt a’ helye... Az ilyen úgy nevezett duplicatumok, triplicatumok stb. máig is csak közte vagynak a’ többi könyveknek, de sokaknak azok közül neveiket már öszve írogatta vólt K. M. (Kalós Mózes) 1831-ben egy

külön laistromba, mely szinte 7 ívre terjed, 's körül belől 800 darab munkát foglal magába...” Az alkalmi bizottság javaslatai majd csak a század második felében valósultak meg - részben. Ma már nem létező dokumentumok alapján, több hónapos tapasztalatszerzés, és a tényleges átvétel folyamatában keletkezett jelentésük azért is értékes, mert személyileg és helyileg ismerősök voltak a helyzettel, maguk is használták a gyűjteményt, s így áttekintésük jól pótolhatja a ma sokkal nehezebben rekonstruálható állapotok kutatását. Ezért érdemes áttekintenünk a történeti helyzettel és az általuk kívánatosnak tartott renddel kapcsolatban még néhány részletet idéznünk. „A régi Professorok közül valamelyik, - talán Sinai Miklós, - még a múlt [XVIII.] században valamikor oly móddal rendezte volt Főiskolánknak még akkor szinte csak felényi könyvtárát, hogy a' tudományokat tette a rendezés alapjául. De ezen tudományok szerinti elrendezés később történetesen egészen megzavartatott. Először az által, hogy az Ócska épületben volt könyvtárban utóljára már nem térvén a' könyvek a' Thecákba, sok könyvek szorultságból csak a' padimentomra rakattak le, melyeket aztán így nevezték el: libri humi jacentes, 's mikor által hordták is a könyveket az új épületbe, eleinte csak az ócska thecákba rakatván azok, itt is csak a földre kellett rakni mind azokat, melyeknek az előtt ott volt a helyük, 's libri humi jacentes nevök itt is megmaradt továbbra is; nem csak hanem az újonnan szerzett minden féle szakra tartozó könyveket is oda azok mellé kellett rakni sok esztendőig, míg az új Thecák elkészültek... [mikor már berakták őket, akkor is megmaradt a régi elnevezés, valamint] Ilyen az Ócska bibliothecából kikerült, de máig is megtartott nevek ezek is: Libri in Cista magna asservati, libri in armario primo, in armario altero. Már ma ezek a könyvek is mind a többiekkel egyenlő thecákban vagynak berakva, és a' Cista magna már meg sincs, a' két nagy almarium pedig ott áll ugyan a könyvtárban, de nagy részben üresen, 's benne már ma csak némely ritkább többnyire pergamenre írt kéziratok [vagynak]. - De még jobban meg zavartatott könyvtárunknak hajdani tudományok szerinti rendezése az által, hogy több jóltevőktől az óta, nevezetesen már e' jelen században ajándékozott Sároij-Vitéz-, Cseh-Szombathy-, Récsey- és Héczei-féle könyvgyűjtemények közül, melyeknek mindegyike bizonyos rend nélkül iratott össze az inventálók által, csak azon módon hagyatott 's van máig is...”

Az lett volna a megoldás, hogy újrendezik a könyvtárat, eltávolítják a duplumokat, a régi gyűjtemények katalógusai pedig „hibátlanul leíratván egy külön fiókban tartatnának a könyvtárban” - a teljes gyűjteményről is új katalógusnak kell készülnie, ennek célja, hogy könnyen megtalálható legyen minden könyv, a hellyel takarékoskodva nagyság szerint, de szakokba rendezve, hogy a szaktárgyak irodalma együtt legyen. Ennek érdekében „...egy tudományok szerint rendezett catalogusa készítették [t.i. az állománynak], mely munkában a' nem polyhistor könyvtárnok is segíthet magán... Más könyvtárak hasonló catalogusaik szemléltése által. Végül azt is megkívánták, hogy „...a' könyvtárnak minél jobb móddal lehető használatára nyitassék olvasóterem”.

Amilyen mértékben mindez megvalósulhatott, több fokozatban, a könyvtár régi jellegzetességei odavesztek. A későbbi vezetők egyik oldalról a történelmi gyűjteményhez nem könnyen kapcsolódó közművelődési funkció felé közelítettek, másrészt a régiségtárgyak, múzeumi értékek őrzése új szerepet kapott, ezek sorában a régi magyar könyv is. A diákság soraiból kikerült könyvtárnokok és írnokok egyre inkább alkalmi munkaerővé váltak. Az igazgató nem csupán a tanári kar döntése és egyetértése szerint, mint a XVIII. században, hanem a Gazdasági Bizottmány határozatától függően vásárolt, köttetett és számolt el a könyvtár vezetésével kapcsolatos gondokról, eredményekről, tervekről. Ez a hivataloskodás azonban sem a könyvtár kezelésében, sem a laza kölcsönzés miatt újra keletkező hiányok mérséklésében nem tudott számottevő eredményt felmutatni. Az újabb könyvtári szakrend, az átrendezés csupán elégtelen keretek között, és lassacskán kapta meg a minimális fedezetet, és

vontatottan haladt. Ennek oka volt az Entwurf Gymnasium létrehozásával kapcsolatos rendkívüli anyagi teher, a protestánsok ismételt háttérbe szorulása egyformán. Az átrendezés vázolója előtt figyelniük kell az utolsó polyhistor könyvtárosra, a régi rend viszonylagos őrzőjére, Lugossy Józsefre. Ő méltán mérhető a nagy könyvtárosok sorában Sinaihoz.

4. Hogyan katalogizált Lugossy?

Bibliográfiai igénnyel, amiről aligha beszélhetünk ő előtte a szó valódi értelmében. Amellett mintegy rétori hangon sok apró megjegyzést függeszt a leírásokhoz, ezek különösnek hatnak ma már, de igen jól hasznosítható tudománytörténeti becsük van. Ő pótolta igen apró, nagyító nélkül alig elolvasható írással a betűrendes katalógus hiányait. A kéziratosság még akkoriban élő gyakorlata szerint sok szokásos rövidítést használ. Göből Gásp. Szabadulást ohajtó rab (türelmi 5 predik.) Pest 1784. 8^d Vagy: Gönci Georg. de discipl. Ecclesiae 'stb in Ungar. 1577. Varad 1646. 8^d Ugyan e' kötetben Articuli ex vbo Dei et lege Nat. ad politiam Eccl. Varad. 1646. - Repiczky Ján, Versek (magyar és arab nyelven) József... ő fenségének, - - - az a nap, midőn a' Nemz. Muzeum Pyrker-képtára gnyittatott. Buda 1846. 4^{dr} Schedel Ferentz küldeménye.

A gyűjtőkötetek tartalmát elsorolja, és még rövidített leírásban sem hagyja el a legfontosabb címelemeket, és az impresszumot, s bár a keresztnévet a kor (német) szokása szerint rövidíti, gyakran hozzáfűz ilyen-olyan részletezést vagy magyarázatot és kiegészítést, például: Geibel Károly pesti könyvtáros úr ajándékából: Erény képző olvasó könyv. Még a bemutatáskori gyűlésből magához kérte néh. Csécsi Imre T(aná)r úr, honnan többé vissza nem került. Poggerdorff. J. C. Annalen d. Physik u. Chemie. Leipz. 8^{dr} - havonként egy füzet, s 4 füzet tesz egy kötetet, tehát m(inde)n évre három kötet esik. Mivel ezen folyóiratot jelen 1847-re megszüntették, és így befejezettnek tekintendő: e szám alatt írom meg, mint állunk benne, s mennyivel bírnak belőle öszvesen? - 1840-ből (XLIX-LI) m(in)d a 12 füzet megvan... (elsorolja az összes gyarapítási számot és részkötetet, külön a kiegészítéseket t.i. Ergänzung- u Registerstücke fajúakat). Miscellanea Hungarica... következő tartalommal: 1. Róka Ján, bossnay kánonok: A jobb keze rothadatlanságának ajándékával megjutalmazott Szent Istvánnak az Anya sz. egyh. öregbítésén stb. buzgón lparkodása. Pozsony 1785. 4° (predikão). 2. Hülsius Conr. (respondente Christiano Ludwig) Henricus Anceps, Hungarorum prope Martisburgum Victor. Lips 1686. 4° (Dissertação)... (Mind a 19 művet így, részletezve elsorolja.) Ezen egyvelegkötetet t. Szilágyi György ügyvéd úr által ajándékozták néh. Sinai Ferencz ügyvéd úr örökösei s ezek gyámnoka Sinai Kár. úr. Catalog, Viertel jahrs. Ide rovatot nyitok a' Telegdi által ingyen megjöni szokott - csak némely elkésési vagy tévedési esetekben árjegyzékezett évenkénti Németirodalmi Könyvlaistromoknak, melyek nekünk megvannak... - E szám alá jegyeztetik azon 14 ~ tizen négy darab apró török okmány a XVII^k század utolsó feléből, melyet Székelyhídon lakó hites ügyvéd t. Ármos Bálint úr ajándékából bírnak.

Keleti nyelvekben jártas lévén, természetesen a Possart perzsa nyelvtanának címét perzsául, illetve az egyik török nyelvű *Bibliát* török címmel is beírta. Az egész század folyamán aligha érte el az átlagos gyarapodás a háromszáz kötetet (ajándékokkal együtt) - így jelentős növekedésről nem lehet szó. Pontos számokat azért nem mondhatunk, mert még a későbbi időkben is előfordul, ami ez alkalommal, hogy ilyenféle tételeket is beírnak: *A Könyvtárnak az 1849^{dik} év elején történt átszámításakor besorozatlanokul találtattak, s azért most ide sorban beigtattattak a következő könyvek.* Azonkívül a kiegyenlített, vagy tisztázhatatlan és ezért végül törölt tartozásokat is sorra kellene vennünk - ezt azonban a bizottság hosszadalmas

munkával sem végezhetette el minden tekintetben, utólag viszont számos ponton helyesbítette a jegyzőkönyvi számadásokat a későbbi könyvtáros, Révész Imre, s utódai is némelykor.

A könyvek természetes elhasználódása, és a régiek iránti érdeklődés természetes ebben a sötét korban, amikor a hazájukhoz hű értelmiségiek csak befelé forduló életet élhettek. Az irodalom, történelem, a könyvek világának szeretete itt oltódott bele Szilády Áronba, ő már teológus diákként megtanult törököül és fordítgatta a Debrecenben megmaradt törökkori okleveleket. Szintén Debrecenben volt diák Szabó Károly, Dézsi Lajos pedig könyvtáros is, aki néhány könyvtártörténeti témájú írását akkoriban készítette. Révész Kálmán Debreceni Ember Pál munkájának kéziratoss változatairól tartott seniori értekezést, s azzal jellemezi Lugossyt, hogy egy csonka RMK kötet meghatározását kapta feladatul tőle, s a sikeres próbatétel után a példánnyal, mintegy lovaggá ütötte őt Lugossy, a példányt pedig neki ajándékozta. Jóllehet a tudományok szerteágazása és a specializálódás ebben a korban már érzékelhető jelenség, Lugossy még vallotta és követte is a korábbi századok encyclopaedikus felfogását, s ez megmutatkozott azon is, hogy keze alatt a könyvtár a szűk lehetőségek között is egyetemes gyűjtőkörű maradt. Keleti nyelvészet, filozófia, természettudományi és jogtörténeti munkák, összehasonlító nyelvészeti tanulmányok kerültek a hagyományos teológiai és klasszikus irodalmi alkotások mellé a polcra. A nemzeti tudat ébrentartása, a sokrétű tudományosságra való igyekvés, könyvészetileg is megalapozva, a hanyatlás ellen hatott, amelynek folyamatában a reformátusok elfelejtettek latinul, de nem tanultak meg modern nyelveket, teológiában, retorikában és művelődési igényekben lassan elmaradoztak elődeiktől.

5. Az új szakrendszer

A könyvtárnak a kiegyezés koráig kellett várnia, míg elkezdődhetett egy új katalógusrendszer és könyvtári rend kiépítése, s ez nem is fejeződött be csak majd az 1870-es évek végére. Használatban maradt egészen 1951-ig, de a régi állományrészek miatt a cédulakatalógus mellett némelykor ma is hasznos. A depositarium sem szűnt meg. A főiskolai nyomtatványok, ajándékba kapott, a szerzőktől nagy tételben megvásárolt munkák, valamint azoknak a műveknek a tömegei, amelyek iránt kevés érdeklődés nyilvánult meg, s „eladás végett küldözgették a Főiskola könyvtárnokainak”. A bizonytalan eredetű kötetek között „vagynak a főiskolai könyvtárnok kezelése alatt [az egyházkerület által nyomtatott] Anyakönyveknek példányai egyházi névtárai, s talán más könyvei is”. A ritkaságok, érdekességek, voltaképpen szertári tárgyak egyik része lassan másutt talált helyet. Pl. „a könyvtárban van még most azon rovar gyűjtemény is, melyet éppen könyvtárnok L. J. úr gyűjtött és engedett által igen olcsó áron iskolánknak, s mely 16 részint fa-, részint vastagpapíros katulyában sok ezer rovarokat, úgy a mint szokás tűkre fűzve, és nagyobb részint tudományosan elrendelve foglal magában, és 16^{dik} katulyában pedig vagynak a rovarok fogásihoz megkívántató eszközök. Ezeket által kell tenni a természetrajzi Múzeumba”. Nincs adatunk az átadásról. Arról sem, hogy mikor került ki a könyvtárból a följegyzetlen, de ott tartott értékek közül Szőnyi Pál geometriai alakzat-gyűjteménye (fából készült kristályformák, több száz). A Pethe Ferenc természetrajzához való réztáblák az 1960-as években a könyvtárból kerültek át a lassan elkülönülő múzeumba.

Imre Sándor ilyen állapotok között foghatott hozzá, külföldi tanulmányokat követően, hogy húsz szakcsoportra tagolja a könyveket, és házilagosan végigcéduláztassa. Avultsága ellenére ez a megoldás nyomaiban megőrizte annak a könyvtári rendnek a fő vonalait, amely a XVII-XVIII. századi könyvtárra volt jellemző. Alfnumerikusak maradtak a jelzetek, de folyamatosan végigszámolták az egyes szakcsoportokat, tehát nem tékáként és polconként tagolták a

jelzeteket. A régebbi tékajegyzékek utódát szaknaplónak nevezték el. Ennek alapján készült a negyedíves lapkatalógus, ezeket fadobozban őrizték, a 40-es évektől gépirásos lapokkal pótolták, egészen 1950-ig. A szakokba sorolásra nem volt igazán hatással a heidelbergi és más könyvtárak tanulmányozása, sőt az sem, hogy már Lugossy tájékozódott a nemzeti könyvtár szakrendjét illetően, több változat szóba került, még a tizedes rendszer (*Dewey*) is. A végső döntés valódi indítékai és a megvitatás elvi-gyakorlati érvei nem maradtak meg rendszeres följegyzésben. A bizottság előbb idézett vélekedése jó érzéssel rátapintott, hogy a tájékozott tudós könyvtárosok, Lugossy és Géresi nem is igen igényelték a kimunkált szakrendet. Ez az egészen szűk területről érdeklődők és szakirodalmi olvasottságot, tudománytörténeti műveltséget nélkülözők számára lett volna hasznos. A kiépítés feltételei nem mindenben voltak adottak, vontatottan haladt a megvalósítás. Nehézkes, de hiánypótló eszközt teremtettek így a jövő számára. A leírogatás hosszadalmas munkáját két művelt nyugdíjas lelkész végezte, Bujdosó Lajos és Dicsőfi József - egy évtizeden át. Bár 1867-től már volt jóváhagyott könyvtárigazgatási szabályzat, ebből nem következett, hogy a címleírás, a leltárnapló vezetésének részletei egységesítve lettek volna. Ki-ki egyénileg alakította saját szokásait, ezért még a cédulák beosztása sem azonos. Jellemző az esküszöveg, amelyet saját kezűleg följegyzett Dicsőfi József 1873 májusában: „Én N. N. a debreczeni Főtanoda könyvtárnokává megválasztván, esküszöm az élő Istenre, hogy a gondjaim alá bízott Könyvtárra hűségesen és lelkiösméretesen felügyelek; annak rendezését a megállapított szabályzat és utasítás szerint tovább folytatom és folytattatom, magamat minden tekintetben a Főtiszteletű Egyházkerületi Közgyűlés és a főiskolai Gazdasági Választmánynak e tekintetben időről időre kiadandó rendszabályaihoz és rendelkezéseihez alkalmazom, az átszámolás alkalmával magamat lelkiösméretesnek tanúsítom. Isten engem úgy segítjen.”

Az egyházkerület megbízottai időnként a leltárnaplókba be is írták az ellenőrzés tényét, de a hagyományos vagy következetlen besorolások, megoldatlanságok ettől nem csökkentek. Az átrendezés utáni időben, az első világháborúig Géresi Kálmán és Ferenczy Gyula végezte mellesleg a könyvtár igazgatását. Mindketten kiváló szakemberek voltak, több területen dolgoztak, a református könyvtárügy szempontjából kedvezőtlen korban, s a Gazdasági Választmány által biztosított keretek között a gyarapításra gondot fordítottak. Géresi patriarchális irányítása azonban a lazaságokat és leltárhiányokat, a bizottság által hiányolt rendezetlenségeket tovább élte, de az országos könyvtárügy szempontjából is értékes módon gyarapította az állományt. Ferenczy Gyula még inkább a közéleti teendőket részesítette előnyben tanári és lapszerkesztői elfoglaltságai mellett, érdekes, kezdeményező és haladó vonásai közé a könyvtáros szakmai gondjai nem illettek. Működésére árnyat vet az Oláh Gáborral való méltatlan torzsalkodása. A kiegyezés korától kezdve a könyvtár mindenkori jelene fokozatosan elszürkült múltjához képest. A modern teológia és irodalom művelői, szakértői egyre inkább új típusú intézményekben találtak alkotóműhelyt; az átlagos olvasóközönség számára pedig csak teljes átalakítás tehetne volna alkalmassá a nagymúltú intézményt arra, hogy népművelői feladatokat sikeresen elláthasson. A halogató hivataloskodás helyett, és a patriarchális hagyományörzés mellett sajátosan képzett könyvtári személyzet, tudós és szakszemléletű igazgatás, valamint többszörösére emelkedett beszerzési keretek teremthették volna meg azt az állapotot, amelyben a könyvtár előbbre tudott volna lépni. Mikor ismét lelkészképző intézeti tanár és a teológiai fakultás egyidejű professzora került a könyvtár élére, ez a továbblépés elképzelhetővé vált.

V. A könyvtár a XX. században

1. Az anyakönyvtár századunk első felében

Varga Zsigmond tudós alakja, lírai önéletrajzzal vegyített könyvtártörténete köré fonódik mindaz, ami ma a közvélekedésben, a könyvtárral kapcsolatos állásfoglalásokban, és az idegenforgalmi hírverés révén is terjed. A hazai sumiológia első igazi művelőjének tekinthetjük, a szintén sumiológus Ferenczy Gyula hozzá képest csak műkedvelő volt. Varga Zsigmond viszont a magyar vallástörténeti iskola első, mintegy alapító és iskolateremtő tudósa, érdemeit méltán ismerték el azzal, hogy először kapott önálló vallástörténeti tantárgy katedrát a hazai egyetemen történetében. A könyv szeretete motiválta történészként és könyvtárigazgatóként is Varga Zsigmondot. Ez a vonzódás a hátrányos helyzetű intézménynek sokban hasznára vált, de nem szüntethette meg a személyi és anyagi feltételek hiányát. Személyes utánjárással, vásárlási költségek alkalmi engedélyeztetésével, mennyiségileg és minőségileg gyarapította az állományt. A költségek előteremtésére a rég itt őrzött kötetekből a művek kivágását, minden nélkülözhető példány eladását is természetesnek tekintette. Az üzleti szempont érvényesülése miatt a két példányban őrzött kötetek közül az értékesebb kötésű, jobb állapotú került ki százados helyéről, s a kisebb becsű, sokszor csonka maradt meg. A hajdani depositarium duplumtárként kezelésével egyidejűleg nem sikerült módot találnia arra, hogy az oktatástörténet és könyvtártörténet szempontjából lényeges bejegyzésekből valamennyit rögzítsen a jövőre számára. Szerencsére a könyvtári munkában két fiatal klasszika-filológus tanárt sikerült alkalmaznia néhány évig, s különösen Bertók Lajos kiváló ismeretei és munkabírása vált áldásává a szűkölködő könyvtárnak. A két világháború közötti években a debreceni egyetem nem találhatta a századunk normái szerint működő tudományos műhelyhez hasonlóan a szerény vidéki megoldásokat, ezt azonban a lassan gyarapodó egyetemi könyvtár pótolhatta. Továbbra is szükség lett volna a jól karbantartott régi könyvtárra, de ennek igénye még jobban háttérbe szorult a mindennapokban. A távlati tervekben sem sok mutatkozott abból, hogy Kolozsvárt és helyben, az egyetemen is, bontogatta szárnyait a hazai könyvtártudomány. A szélesebb közönség számára Varga Zsigmond látványosságot is próbált teremteni, és a nemzeti dicsőség színtere, az Oratorium szomszédságában kialakította az úgynevezett (s azóta megszűnt) Csokonai szobát, a teremkönyvtár körbefutó erkélyét úgynevezett ereklyetárgyakkal teleaggatta (szó szerint), s látogatók számára megnyitotta. A kezdetleges, otromba tárlókkal telezsúfolt, rosszul elképzelt kiállítás a szűkös viszonyok és pallérozatlan igények velejárója volt, de a jó szándék vitathatatlan, és az ismeretterjesztés szempontjából nem is volt eredménytelen vállalkozás.

Varga Zsigmond máig egyedülálló könyvtártörténete úttörő kísérlet, amely megmaradt az anyaggyűjtés szintjén. A szerző egyéb elfoglaltságai közepette, mikor könyvszeretetére időt szakíthatott, megírt annyit, ami a továbbkutatáshoz, figyelem felkeltésére alkalmas, célkitűzésül helyes. A tárgyi részletezés, ellenőrzés, hiánypótlás és a végső egybedolgozás azonban már nem fért munkamenetébe. Az egykorú értelmiségi rétegekből úgy is kiemelkedett, s a fogyatékoságokat jogosan hiányolták összeállításában, mégis alig ellenőrzött állításaira és adataira hivatkozik a későbbi szakirodalom. A hősies erőfeszítés könyvére is, a könyvtárra is illik ebben a korszakban. A szűkebb-tágabb társadalom kultúráján takarékoskodott, és az egyházkerület egyházi-világi egyik pártja még a könyvtár szegényes ellátását is fényezésnek tartotta, és a könyvgyűjteményt, mint mellőzhető vagyont, pénzzé tette volna. Az átmentés a humán eszményektől távolodott korban, mikor az európaiság igen nagy veszélybe került, megóvta a patinás iskola emléktárát, de első vonalbeli könyvtárossággal nem párosulhatott, s így sok múltbeli vonást akaratlanul tovább gyakorolt. Az Oratorium, a kollégiumi imaterem és nemzeti szentély szomszédságában akkor is képviselte az orando et laborando egységét,

amikor régi, anyagának egésze által tükrözött hitvallása túlhaladottnak, vagy egyenesen károsnak számított, s csupán történeti értékei miatt tűrték meg óvatos agyonhallgatással. Másrészt hamar döngették a vasajtókat az új követelések, amelyek a történetiségre minden tekintet nélkül a korszerűséget erőltették, s a folyamatosság megszakadásával, s a szellemi értékek elvesztegetésével nem gondoltak.

2. A II. világháborútól napjainkig

A Nagykönyvtárnak fennállása óta nem volt, ma sincs olyan igazgatója, akinek főállása, élethivatása és szakirányú végzettsége lett volna a könyvtárosság. A munkatársak között is csak az utóbbi évtizedben vannak valóban könyvtárosok (végzettség és foglalkozás szerint). Különösen átmeneti korszakokban kellett annak érződnie, hogy csak kívülről és más teendők árnyékában szemlélve érzékelheti a reá bízott intézmény szakmai gondjait a vezető, mert főhivatása és érdeklődése másként súlypontosodik. Ezt a helyzetet nem az igazgatók alakították ki, hanem így hagyományozódott, s az újabb idők nehézségei között nem volt mód változtatásra. Az egykori város és az egyház alig találhatott jobb megoldást, mikor az ifjúság könyvtárát professzori irányítás alá helyezte. Akkoriban az írásművészettel szorosan kapcsolódott a szakirodalom művelése, ezért az ékesszóló, irodalmár professzor kiválasztását vélték legjobbnak. Az irodalmi tanszék alapítója, Récsei János, egykor maga is ilyen tapasztalatokban nevelkedett, a feltételt magától értetődőnek tartotta a közvélemény is. A XX. században ezt nem követte tovább a gyakorlat, de csupán a II. világháború után van arra példa, hogy a könyvtár igazgatói tisztségét nem teológiai tanár viselte.

A hagyományok továbbélésének sokban kedvezőtlen volt a II. világháború utáni helyzet. A költségvetésben a könyvtárnak csak sokadrangú hely jutott. A létminimumnál is kedvezőlembb feltételek igényes fejlesztést nem engedtek. De a környező társadalom is lényeges akadálya volt szemléletileg az egyházi könyvtárak gyarapodásának, t. i. „az egyházi” és „a világi” fogalmát mesterkéltén elkülönítette. A Nagykönyvtár olyan értékeléssel találta szemben magát, amely szerint támogatás jár a természettudományi, kisebb mértékben az irodalmi és történeti kutatáshoz, de mintha ezen túl a könyvtár múltjában, még hangsúlyozottabban a jelenében mindenestől mellőzhető volna az egyházi beágyazódás és a református megjelölés.

A könyvtár és a könyvtárat fenntartó egyházkerület mindezekkel súlyosbítva kísérelte meg, hogy valamelyest tisztázza a könyvtár funkcióját, s megfelelően szolgálja a tudományosságot, de a közegyházi elvárásoknak is eleget tehessen, a kerület lelkészeinek és az épületben működő oktatási intézményeknek a lehető ellátásával. A háború után újra működő könyvtár, egy időben a Tiszavidéki Egyházkerület gyűjteménye, végül ma már, múltjának megbecsüléseként, elnyerte a tudományos könyvtárrá minősítést.

a) Az ötvenes évek szorításában. A könyvek jóformán károsodás nélkül vészelték át a háborús időket. Sem az óvóhelyen, sem a Kollégium tanyájára kiszekereztetett ládákban nem sérültek meg az értékek. A Nagytemplomot sújtó gyújtóbomba, a keleti sarok mellett rombadőlt házak között a kollégiumi épület csak jelentéktelen károkat szenvedett. Lukács László akkori megbízott igazgató oroszul is tudott; de mikor Révész Imre püspökkel megkísérelték, hogy a front elérkezése után az előretörő csapatok parancsnokságától védelmet kérjenek, franciául beszélhettek, mert Svájcban tanult tisztre bukkantak, akinek nem kellett bizonygatniuk a protestáns könyvtár művelődéstörténeti értékeit. Attól fogva járőr akadályozta az illetéktelenek behatolását. Később kiderült, hogy előzőleg ritka hazai nyomtatványokkal együtt két kódex is eltűnt. A zűrzavaros időkben a kölcsönzőknél maradt párszáz kötet, sajnos még XVIII. századi nyomtatványok is, csak részben kerültek vissza, a későbbi évek során. Néhány éve még Sinai patriarchálisán kikölcsönzött kézírataiból is több visszakerült.

A valahogyan talpraállott könyvtár életében a fordulat évéig nem sokat változott. Az egykori állandó kutató, Révész Imre püspök távozása után az Egyezményhez képest az egyházi intézmények sorra megszűntek, s szükségállásokat szerveztek a megmaradóknak. A Nagykönyvtár igazgatása e folyamat következtében szállott Papp Ferencre. Nyugdíjasok, tanárságból áthelyezett munkatársak között Ötvös János lelkész lett később igazgató. Tervei nyomán, a Gyűjteményi Főigazgatóság jóváhagyásával több-kevesebb átszervezés történt. 1950-ben megszűnt az egyetem hittudományi fakultása, visszakerült az ősi épületbe, és Theológiai Akadémia néven működik, szemináriumi könyvtáraival együtt. Ismét fölvetődött az Anyakönyvtár és a többi könyvtárak kapcsolata, valamint mód nyílt arra, hogy az igazgatói tiszt teológiai tanárra szálljon. Ugyanebben az évben a két világháború közötti hírlapanyag jórésze, a helyi és országos napilapok 1919-1944 közötti évfolyamai tisztogató rendelkezés áldozatai lettek. A Gyűjteményi Főigazgatóság pártolta a duplumok további eladását, illetve a (nem körülmények közötti intézett) cserét. Szerencsére a bejegyzések miatt érdekes kötetek jórésze a KLTE és a Megyei Könyvtár állományába került. A gazdasági okkal fölöslegesnek állított könyvanyag a fönntartási költségeket így sem fedezhette, az állomány kiegészítésére még kevesebb juthatott belőle. Csikesz Sándor könyvtára, ifj. Révész Imre gyűjteményének legértékesebb része, vidékről beszállított hagyatékok és az államosításkor megmentett könyvtárak töredékei mind ömlesztve az értékesítendő duplumok közé kerültek. A korábbi depositóriumából még megmaradt XVI. századi könyvekkel, cserébe kapott töredék folyóiratokkal, felesleges szórványszámokkal, erősen elhasznált tucatkönyvekkel mindez valóban értéktelen halmazná vált, amelynek darabjait méltatlanul alacsony áron is hajlandó volt elidegeníteni a könyvtár (csonka *Vizsolyi Bibliát* 300 forintért). Szintén 1951-ben történt meg az évszázados lapkatalógusról a cédulakatalógusra való folyamatos áttérés, egyúttal a katalógizálási szabályok némileg módosultak. De a MSz 3424 csak helyi módosításokkal lépett érvénybe. Ugyanakkor elkezdődött egy Tobolka típusú tárgyszókatálógus szerkesztése, ebbe a kis létszámú munkatársi közösség által rekatalogizált anyag is belekerült. Az egyénieskedő szakrend szeszélyes válogatással a gyűjteményes munkára és időszaki kiadványok bizonyos tanulmányaira is kiterjedt. A felszerelési hiányosságok is fokozták az esetlegességet, mert évtizedek óta használt írógépből sem volt elég, s lehetőleg takarékos egyszerűsítéssel készültek a cédulák másolatai. Továbbra is hagyományosan soroltak be könyveket, a régi ún. osztályokba, illetve írták a leltárnaplókba, mert a cédulakatalógus ezt a rendet sem szüntette meg. Így sok könyv több helyen fölbukkan, másokat több helyen kellett megnézni, mert külön rekatalogizált csoportkatalógusokban volt található. Tehát sokban az egy évszázada hibásnak ítélt megoldást folytatták. A duplumcserék révén tarka, s nem mindenben hasznos anyaggal gyarapodott az állomány. Köttetésre nem telt, voltaképpen olyan anyagot használtak a kutatók gyakran, amelyet állapota miatt óvni kellett volna, használatba adni rongáltan nem lett volna tanácsos. A szolgáltatásokon és a terveken a felemás megoldások eluralkodtak. A hajdani Odeumot (századunk húszas éveitől Kántusterem néven ismert termet) háromszintes raktárrá akarták alakítani. A statikailag megoldatlan elgondolás szerencsére nem tette tönkre a sajátos szépségű termet, fedezet hiányában. A központosító elgondolásokhoz kapcsolódtak az átrendezési kísérletek. Folyt a kéziratár átalakítása, bizonyos anyagrészek Budapestre, mások a Levéltárba kerültek volna, a maradványt nyelvek és nagyság szerint kezdte szétválogatni a későbbi levéltáros. Ezzel természetesen a történetileg kialakult rend teljesen megsemmisült, és nem juthatott szóhoz a provenientia elve. (Később a félbemaradt átrendezést sikerült legnagyobb részt megszüntetni, s a levéltárba átkerült dokumentumok kivételével az eredeti rendet visszaállítani.) A korabeli átlagkönyvtárakhoz hasonló könyvtári rend szegényes és helyi változata a történelmi falak között nem lehetett sikeres.

b) *A könyvtár mai arculatának formálódása az 1960-as években.* Meglehetősen lehanyaglott intézmény élére került 1959-ben az öszösvetségi tanszék akkori professzora, korábban Kovács

Máté munkatársa s a KLTE központi könyvtárának igazgatóhelyettese, Módos László. A régóta elhanyagolt állomány-ellenőrzéssel kezdve másfél év alatt (részben alkalmi munkaerővel) tisztázta a hiányokat. Aztán a raktárak, munkarend, nyilvántartás, feldolgozás átalakítása következett, távlati tervek érlelése, amelyekből a könyvtárközi kapcsolatok, költségvetési keretek bővítése és az igényes személyzeti politika sem hiányzott. Jelentős a hazai könyvtárügy történetében is, hogy 1955. november 3-án a KLTE Központi Könyvtára és a Tiszántúli Református Egyházkerületi Nagykönyvtár között minisztériumi szinten jóváhagyott működési és szervezeti együttműködés jött létre, ezzel a legújabb könyvtári törvényünk által biztosított lehetőségeket a két intézmény egy negyedszázaddal megelőzte. Az együttműködést 1987. október 9-én húsz évre szerződésileg meghosszabbították.

Könyvtár aligha létezik raktári gondok nélkül. A más célra épült kollégiumi termek könyvhalmozainak megszüntetése előtt az éghető anyagból tákolt polcok cseréje lett volna az elemi követelmény. A kezdeti lendülettel két teremig sikerült megvalósítani a vaspolcok beépítését az új szellemi vezetésnek. A többi helyen a házilagosan készült faállványok máig megmaradtak, csupán a szellőztetés lett gyakoribb. A méltatlan sorsú kéziratár új otthont kapott. Új nyilvántartás készült a múlt században már külön sorolt ősnymtatványokról és a régi magyar könyvtár védett anyagáról. Raktárrevízióval együtt megtörtént a folyóiratok különválasztása. A hazai egyházi folyóiratok a kutatószoba polcaira kerültek. Nemzeti könyvtárunk szakcsoportjai jelentést kaptak a kimutatások révén, sok részben a legelső között, pl. a folyóiratokról. Amint az RMNy és CIH kötetei mutatják, a szakmai együttműködés azóta is töretlen.

Az idős munkatársak ekkor sem tudtak megszabadulni a *Porosz instructio* megszokásaitól, irányadóvá vált a MSz 3424. A kölcsönzés köre szűkült, a praesens könyvtár történelmi jellege hangsúlyosabbá vált. A könyvtárközi kölcsönzésben állandóan részt vett a könyvtár. A körülmények következtében a mennyiségi mutatók a hazai forgalomhoz képest számszerűleg nem jelentősek, önálló rendezvényre, kiadásra a könyvtárnak semmiféle lehetősége nem volt. A kutatóterem állandó műhelye volt a folyóiratszerkesztésnek (Baranyi Imre haláláig itt végezte az Alföld szerkesztői munkáinak fő részét), tudományos munkák alkotásának (Bán Imre *Apáczaijának*, számos más tanulmányának, valamint a másik irodalmár, Barta János sok munkájának megfogalmazása a korábbi tanári olvasóterem asztalai mellett született). A reményteljes kezdet megoldhatatlan anyagi gondokkal társult, 4-4000 forint jutott vásárlásra és kötetítésre. S ha a később főigazgatói tiszttel betöltő igazgató más forrásból néha tudott sürgős segítséget szerezni, a gyarapítás kerete a 70-es évek elején még mindig nem érte el a 20 000 forintos összértéket. Ennek megfelelően alakult a státusok száma és ellátottsága is.

Az égető gondokat enyhítette, hogy a KLTE Központi Könyvtára előbb 6-8000, végül körülbelül ennek kétszereséért vásárolt letétként mai kézikönyvekből. Ajándékként néha külföldi kézikönyvekhez is jutott a könyvtár. Az OSzK országos program keretében restauráltatta a kódexeket. Erre multhatatlanul szükség volt az ötvenes években készült, szakmailag hibás restaurálás kárainak megszüntetése érdekében. A tudományos kutatások és kiadványok, részkatalógusok, a bejegyzések, XVI-XVIII. századi kapcsolattörténet anyagának gyűjtése és publikálása, külföldi ösztöndíjakkal is kombinálva, mind megvalósíthatatlan terv maradt, mert a lehetőségek nem bővültek a kezdeti remények mértékében.

A Kollégium általános tatarozása és modernizálása megcsillantotta a reményt, hogy majd a hetvenes évektől folytatódhat a hamar abbamaradt folyamat, és végtére megvalósulhatnak a tervezettek. Az általános felújításból azonban a könyvtár sok tekintetben kimaradt. Még az életveszélyes elektromos vezetékek cseréje is csupán a nyolcvanas években kerülhetett sorra. Ma is még csak kisebb része teljesülhet annak, amit a hatvanas években a tervek megvalósulásának kezdetei ígértek.

c) *Átmeneti évek.* A hetvenes években sem bővültek a Református Egyház gyűjteményi ügyben meglévő lehetőségei. Az egyházi törvénykönyv és a végrehajtási utasítás sem tartalmaz megoldást az egységes keretben működő gyűjtemények szabályozására. Az intézmények tehát úgy működnek, ahogy éppen tudnak, s ennek a hazai szellemi életéhez való kapcsolódásban is mutatkoznak a következményei. Fél évtized kellett ahhoz is, hogy a vezetés valahogyan megoldódjék. Egyidejűleg lelkészként is működő igazgató, sok megbízatással terhelt szaktanácsadó professzor mellett, valamint a kollégiumi, s egy személyben gyűjteményi igazgató látta el. Betegségek és változtatási kísérletek közepette később ügyvezető igazgató működött az intézményben, de továbbra is a Kollégium egyszemélyű vezetője volt egyúttal a könyvtár voltaképpeni igazgatója is, ez csupán 1987-ben szűnt meg.

Mindenkor ütköztek a könyvtár múltja, teherbíró képessége, valamint a valós lehetőségek és az ideiglenes vezetési megoldások. Mindez a konfliktushelyzetnek kedvezett. Ehhez mérten nem csekély eredmény, hogy a korábban elért szintet nem kellett jelentősen alászállítani, hanem inkább némi előrelépésnek örülhetünk. A gyarapodás nem számottevő, így a szükség-raktárak valahogyan elegendők voltak. Az újabb anyag ETO katalógusba is belekerül, a re-katalogizálás sem állt meg. A múlt századi lapkatalógus teljesen nem archiválható még, de ma már a cédulakatalógus a teljes állomány egyre nagyobb hányadát tartalmazza. A különgyűjtemények részkatalógusai megjelentek, illetve készülnek. Az új könyvek leírása szabályszerű, a KLTE könyvtárának az új szabvány szerinti átállítása is a könyvtárunk erre illetékes munkatársának segítségével történt. A könyvtár igazgatójának és 9 munkatársának felsőfokú végzettsége van, ebből 7 szakirányú. Költségvetésre a Magyarországi Református Egyház 1987-ben 896 930 Ft-ot fordított.

A könyvtárnak elsőrendű tennivalója, hogy bővítse lehetőségeit, mert több különböző funkciót kell összehangolnia. Minél inkább tudományos módon kell ellátnia az épületen belül tanuló diákságot és a tanszemélyzetet szakirodalommal és szépirodalommal. Másrészt, biztosítania kell a kerület lelkészeinek mindennapos tennivalókhöz, igényesebb teológiai kutatásokhoz, nemkülönben honismereti és közéleti tevékenységükhöz nélkülözhetetlen kiadványokat, beleértve a külföldi folyóiratokat és kézikönyveket. Az egyház tanítói és tanulmányi tevékenységének fejlesztéséhez is hathatós munkatársi közreműködésre van szükség. E mellett a humán érdeklődő szaktudósokat, a hazai művelődéstörténet kutatóit s az átlagos érdeklődésű olvasókat is segítenie kell, főleg egyháztörténeti és vallástörténeti anyaggal. Úgyszintén, patronálnia kell az egyházkerület területén megmaradt egyházi (egyházközségi, egyházmegei) gyűjtemények őrzésének, fejlesztésének és korszerű használatának minden kérdését, elsősorban a nemzeti művelődés és a dokumentumok megőrzésének szempontjait. Mindezek érdekében a könyvtár sajátos állományának állandó kiegészítésével az említett munkafolyamatokhoz némelyik kiadvány többpéldányos megszerzésével, a munkatársak többoldalú tudományos továbbképzésével, és az egész könyvtár szervezeti-ügyrendi újrászervezésével tehetné meg az első lépést.

A könyvtár igyekezete és eredményei azonban a tudományos könyvtár minősítés elnyerésében is megmutatkoznak. Természetesen nem a kimagasló statisztikák, nem az előrehaladott gépesítés, hanem az intézmény páratlanul értékes múltja miatt minősíti napjaink könyvtárának jelenbeli történetét a Művelődésügyi Minisztérium megítéző besorolása. Ahogyan a múlt, úgy a jövő sem képzelhető el könyv és könyvtár nélkül. Kétszeresen áll ez a hazai reformáció egyházára: A könyv népe, s annak szellemi leszármazottja, azaz a seminarium ecclesiae megfelelőjeként.

-&-